

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

1921 Yılı TBMM Zabıt Ceridelerinde Sovyet Rusya ile İlgili Görüşler

Views on Soviet Russia in 1921 Minutes of The Turkish Grand National Assembly

Gül ÇAKIR^{a*}

^a Öğretim Görevlisi Doktor, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-0041-9293

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 13 Aralık 2021

Kabul tarihi: 10 Nisan 2022

Anahtar Kelimeler:

TBMM Zabıt Cerideleri,

Türk-Sovyet ilişkileri,

Komünizm,

Milli Mücadele

ÖZ

Türkiye’de 1919 yılından itibaren emperyalist devletlere karşı yürütülen Türk İstiklal Savaşı, Sovyet Rusya tarafından yakından takip edilmiştir. Sovyet yönetimi 1920 yılından itibaren Ankara’daki yeni hükümetle diplomatik ilişki kurarak, yeni devleti resmen tanımış ve bağımsızlık mücadelesine maddi ve manevi destek vermiştir. Özellikle 1921 yılı Türk-Sovyet ilişkileri açısından önemli bir yıldır. Söz konusu yıl içerisinde Türk İstiklal Savaşı’nın Batı Cephesinde kazanılan bir dizi zafer her iki ülkeyi birbirine daha da yakınlaştırmıştır. Söz konusu yaklaşmanın bir sonucu olarak 16 Mart 1921 Moskova, 13 Ekim 1921’de Kars Antlaşması imzalanmıştır. Böylece Türkiye ve Sovyet Rusya güçlü bir ittifak sağlamıştır. 1921 yılında Rusya ile geliştirilecek diplomatik ilişkilerin esasları TBMM’de milletvekilleri tarafından titizlikle ele alınmış, yapılacak antlaşmalar konusunda önemli fikirler öne sürülmüş, tartışmalar yapılmıştır. Kimi mebuslar Rusların samimiyetine güvenilmemesi gerektiğini, onların yeteri kadar yardım etmediklerini ve gerçek emellerini sakladıklarını iddia ederken kimileri ise Rusların dostluğuna gönülden inanmışlardı. TBMM’de Türk- Rus yaklaşması ile Anadolu’da komünizmin yaygınlaşacağına dair fikirleri olanlar da vardı. Diğer taraftan Rusya ile görüşen Türk heyet üyeleri TBMM’de yaptıkları konuşmalarda ülkenin asla komünizme kaymayacağına dair telkinlerde bulunarak Türk-Rus dostluğuna muhalif olanları ikna etmeye çalışmışlardı. 1921 yılına ait TBMM Zabıt Ceridelerinde Türk- Sovyet ilişkilerine ve dolayısıyla Azeri, Gürcü ve Ermeni ilişkilerine dair önemli bilgiler yer almaktadır. Dönemin atmosferini sağlıklı bir biçimde anlamak için TBMM Zabıt Ceridelerini irdelemek oldukça önemlidir. Söz konusu çalışmanın amacı TBMM Zabıt Ceridelerine dayanarak Türk-Sovyet ilişkilerine dair farklı fikirleri ortaya koymak ve bu dönemde yapılan Türk-Sovyet Antlaşmaları hakkında bilgi vermektir. Söz konusu çalışmanın esas kaynağı TBMM açık ve gizli celse zabıtlarıdır. Bununla beraber Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet ilişkilerine dair kitap ve makaleler de çalışmanın hazırlanmasında kaynaklık etmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received December 13, 2021

Accepted April 10, 2022

Keywords:

Turkish Parliament Minutes Publications,

Turkish-Soviet relations,

Communism,

National Struggle

ABSTRACT

The Turkish National War, which has been waged against the imperialist states in Turkey since 1919, has been closely followed by the Soviet Russia. Since 1920, Soviet administration established diplomatic relations with the new government in Ankara, officially recognized the new state and provided material and moral support to the struggle for independence. Especially 1921 was an important year in Turkish-Soviet relations. A series of victories on the Western Front of the Turkish War of Independence in the year in question brought both countries closer to each other. As a result of this rapprochement, the Treaty of Kars was signed on March 16, 1921 and the Treaty of Moscow was signed on October 13, 1921. Thus, Turkey and Soviet Russia provided a strong alliance. The principles of diplomatic relations to be developed with Russia in 1921 were carefully discussed by the deputies in the Grand National Assembly of Turkey, important ideas were put forward about the agreements to be made, and discussions were held. While some deputies claimed that the sincerity of the Russians should not be trusted, that they did not provide enough help, and that they hid their true ambitions, others believed wholeheartedly in the friendship of the Russians. There were also those members in the Turkish Grand National Assembly who thought that communism would spread in Anatolia with the Turkish-Russian rapprochement. On the other hand, the members of the Turkish delegation, who met with Russia, tried to persuade those who were opposed to Turkish-Russian friendship by suggesting that the country would never slip into communism in their speeches in the Grand National Assembly of Turkey. There were essential information in 1921 Parliament minutes publication regarding both Turkish-Soviet relations as well as Azeri, Georgian and Armenian relations. In order to understand the atmosphere of the period in a healthy way, it is very important to examine the parliamentary minutes. The aim of this study is to reveal different ideas about Turkish-Soviet Relations based on the Parliamentary minutes and to give information about the Turkish-Soviet Treaties in this period. The main source of this study will be the open and secret hearing minutes of the Grand National Assembly of Turkey. Likewise, books, theses and articles on Turkish-Soviet relations in the National Struggle Period will also be main sources for the preparation of this paper.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: gul.karacaer@deu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

In this study, the views on Soviet Russia in the Turkish Grand National Assembly in 1921 were examined. In this paper, information about the relations between Turkey and Soviet Russia is provided, based on the meetings held in the Turkish Grand National Assembly. In 1921, the role of the Turkish Grand National Assembly in shaping the Soviet policy was revealed. An answer is sought on whether the issues of Soviet Russia and Bolshevism were discussed in a democratic environment at the Turkish Grand National Assembly. Especially in 1921 the line of Turkish foreign policy towards Soviet Russia and the Caucasian states was investigated. The aims of this study are to show how the political friendship developed with Soviet Russia affects the relations with the West, how communism was perceived in the Turkish Grand National Assembly and the effects of Turkish-Soviet friendship on the Turkish National Struggle.

The aim of the study is to explain the effect of the views in the Parliament on the development of Turkish-Soviet Russia friendship. Analysing the role of the Parliament in shaping foreign policy is another aim of the study. Another aim is to show how Turkish diplomacy developed in 1921. Political agreements between Turkey and Soviet Russia are also included in the study. Another aim of the study is to increase the interest in the history of Turkish-Soviet Relations.

The study is important in terms of revealing the democratic nature of the Turkish Grand National Assembly. The subject is important in terms of clarifying the point of view towards Bolshevism in the years when the Turkish State was founded. The article may be inspiring for new research. Especially in 1921, British policies and propagandas that wanted to disrupt the Turkish-Soviet friendship can be a source for new researches.

The main source in the research is the minutes of the meetings held in the Turkish Grand National Assembly in 1921. While conducting the research, these minutes of the Grand National Assembly of Turkey were examined. In the parliament, opinions about Turkey's policies regarding Soviet Russia were used by quoting. The quotations are directly quoted and interpreted by the author. Theses, articles and books on Turkish-Soviet Russia relations were also examined. The study consists of three main titles.

In 1917, the Tsarist regime in Russia was overthrown and the Bolsheviks came to power. The Bolsheviks had abandoned the foreign policy principles of the Tsarist regime and established peaceful relations with the Ottoman Empire from that year. Soviet Russia, by developing cordial relations with the newly established Turkish State in Anatolia in 1920, showed a stance in favor of cooperation in many issues. Turkey also responded to this policy of Soviet Russia in the same way. 1921 is an important year for Turkey and Soviet Russia. The year 1921 was a year when Turkish-Soviet politics became clear. Having struggled for existence against the imperialist states in 1921, Turkey received material and moral support from Soviet Russia in this process. In the Turkish Grand National Assembly, it was discussed by the deputies whether Soviet Russia could establish a real friendship relationship with Turkey. The deputies argued that the trust and friendship of Soviet Russia should be earned. The common view in the Turkish Grand National Assembly is that Soviet Russia is Turkey's friend, but Communism will never be suitable for Turkey. In the Grand National Assembly of Turkey, the idea that the Turkish society and religion is incompatible with Communism was expressed. It was also discussed whether the friendship of Soviet Russia could affect the spread of Communist ideas to Turkey. In addition, it was believed that the friendship of Soviet Russia would have a positive effect on the Turkish National War. It was believed that as a result of cooperation with Soviet Russia, the imperialist states would be brought to their knees and peace would be achieved in this way. The alliance developed with Soviet Russia was seen as the key to a future peace with the European states. Especially Mustafa Kemal Atatürk stated in the Turkish Grand National Assembly that Turkey should be friendly towards Russia. Turkey's peaceful policy towards Soviet Russia actually reveals the general line of Turkish foreign policy.

The effect of Soviet Russia on the Caucasian countries was discussed in the Turkish Grand National Assembly and Soviet Russia was evaluated as a key state in this region. Soviet Russia was considered an important power in the relations with the Caucasian countries and the security of its eastern border. As a result of the exchange of ideas in the Turkish Grand National Assembly, it was concluded that the influence of Soviet Russia in the peace with the Caucasian countries was great. In the Turkish Grand National Assembly, it was put forward that the feeling of trust should be developed in Turkey's policies towards Soviet Russia. At the meetings held in the Turkish Grand National Assembly, perspectives on communist tendencies in Turkey were displayed.

The Moscow Treaty of March 16, 1921 and the Treaty of Kars on October 13, 1921 are the products of the Turkish-Soviet Russian rapprochement. While these agreements were being prepared and signed, they were discussed in the Turkish Grand National Assembly. The Turkish Government has strengthened the friendship with Soviet Russia with the approval and support of the parliament. Soviet Russia recognized the eastern border of Turkey with the Moscow and Kars Treaties and ratified the National Pact. Both states had acted together against imperialism with the friendship they strengthened. Soviet Russia is the first great state to recognize the independence of the Turkish Grand National Assembly and the Turkish State as a result of the policy developed. As a result of friendly politics, Soviet Russia accepted that the Treaty of Sevres was invalid and showed the Western world that it stands by Turkey.

Giriş

Osmanlı Devleti, 1914-1918 yılları arasında süren I. Dünya Savaşı'ndan yenik olarak çıkmıştı. Osmanlı Devleti ve İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918 yılında Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasına rağmen Anadolu toprakları büyük güçler tarafından birer birer işgale uğramıştı. İngiltere, Fransa ve İtalya gibi büyük devletler Anadolu topraklarını işgal etmiş, İngilizler Yunan ordusunu, Fransızlar Ermeni çetelerini Türk halkının üzerine sürmüşlerdi. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa kurtuluşu Milli Mücadele'de görmüş, 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a gelerek Anadolu'ya geçmiş Milli Mücadele'yi örgütleyerek, Türk halkının bağımsızlığının kazanılmasında önderlik yapmıştır (Bkz. Zürcher, 2000, s. 194-242).

Mustafa Kemal Atatürk'ün girişimleri ile 23 Nisan 1920 yılında Ankara'da TBMM açılmış, söz konusu meclis emperyalist devletlere ve onların yardımcılığını yapan Ermeni çeteleri ve Yunan ordusuna karşı yürütülen Milli Mücadele'nin sürdürülmesi için çalışmalarında bulunmuştu. TBMM'nin mensupları Türk milletinin bağımsızlığının sağlanması, Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması için dış desteğin gerekliliğinin farkındaydı. TBMM'nde yapılan toplantılarda Şark ya da Garptan yana mı bir siyasetin güdülmesinin daha doğru olacağı konusunda fikir alışverişlerinde bulunulmuştu. Mustafa Kemal Atatürk ise emperyalist devletlere karşı Sovyet Rusya ile iyi ilişkiler kurulması yönüne fikirlere sahipti ve bu fikrini mecliste dile getirmekten çekinmemişti. Mustafa Kemal, Bolşevik hükümeti ve Ankara hükümetinin temsil ettiği iki yeni devletin işbirliğinin Milli Mücadele'nin kazanılmasına katkı sağlayacağını fakındaydı ve Rusya'ya karşı dostça bir politika sergilemekten yanaydı (Atay, 1969, s.179-233). Mustafa Kemal Paşa, 23 Haziran 1919 yılında 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta Bolşeviklerle müzakere edilmesinin ve onların yardımlarının alınmasının öneminden bahsetmişti (Karabekir, 2008, s.61).Bolşevikler ise henüz TBMM açılmadan önce Anadolu halkı ile ilgilenmeye başlamışlardı.

5 Mart 1919'da kurulan Komünist Enternasyoneli (III. Enternasyonal veya Komintern) 1 Mayıs 1919 günü "Dünya İşçilerine" yayınladığı bir demeçte, birçok ülkeleri grup grup ele aldığı ve bütün ülkelerin işçi ve askerlerine hitap ettiği halde, Türkiye'nin işçi, asker ve köylülerine ayrı bir paraf ayırmış ve Anadolu'daki direnme teşkilâtlarını kastederek, başladıkları ihtilâlin sonunu getirmelerini ve kendi Kızılordusu ile işçi, asker ve köylü sovyetlerini kurmalarını istemiştir. Sovyet Rusya Eylül 1919'da Türkiye işçi ve köylülerine hitaben yayınladığı bir diğer demeçte ne askerlerin ve ne de sözde demokratik partilerin Türk işçi ve köylüsünü kurtaramayacağı belirtilmiş, anavatanın özellikle İngiltere'nin esaretinden kurtulmasının Türk işçi ve köylüsüne kaldığı ve bunun için de Rus işçiler ve köylüler hükümetinin kardeşlik elini uzatmaya hazır olduğu açıklanmıştı. Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin ise aynı yıl sunduğu bir raporda kapitalist devletlere karşı özgürlüğünü kazanma mücadelesinde olan Müslüman dünyasına yardım etme arzusunda olduklarını Müslüman halklara ve Türklere ilân ettiklerini belirtmişti (Armaoğlu, 1970, s.893-894).

Yusuf Sarıнай'a göre; TBMM'nin açılışından önce Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki ilk temas Havza'da gerçekleşmişti. Burada Mustafa Kemal ve Rus Albay Semen Budenny'i arasında görüşme yapılmıştı. Diğer bir gizli görüşme Kâzım Özalp ve bir Rus albayı arasında olmuştu. Bunun yanı sıra Türk & Sovyet ilişkilerinin gelişiminde Karakol Cemiyeti'nin de rolü olmuştu. Erzurum Kongresi sırasında Sovyet Rusya temsilcileri İstanbul'da Karakol Cemiyeti ile bir görüşme yapmışlardı. Cemiyetin başkanı Kara Vasıf Bey, Ali Fuat Paşa'yı bilgilendirmiş, Ali Fuat Paşa da Mustafa Kemal Paşa'ya durumu anlatmıştı. Erzurum'da yapılan görüşme de Sovyetlerle ilişkilerin kurulması konusunda karar alınmış ve Kazım Karabekir bu konuda etkin bir rol almak istediğini belirtmişti. Bu kararın akabinde Ömer Lütfi Bey Bakû'ye, Fuat Sabit Bey Moskova'ya gönderilmişti. Bir süre sonra da Halil Paşa, Türk & Sovyet temasını sağlamak ve Rusya'dan yardım temin etmek için Moskova'ya gönderilmiş, Karahan ve Çiçerin ile görüşme yaptıktan sonra 1920 yılının başlarında Rusya'dan belli bir miktar silah, cephane ve para yardımı temin etmişti. Karakol Cemiyeti de bu süreçte Bolşeviklerle bir anlaşma yapmışlardı (Sarıнай, 1986, s.205-206).

Bolşevikler, 1918-1920 yılları arasında komünizmi diğer ülkelerle birlikte Müslüman Ortadoğu'ya ihraç etmenin yollarını araştırmak için çeşitli kongreler düzenlemişlerdi. Bakü Kongresi de bunlardan en önemlisi idi. Kongrede merkezi Bakü'de bulunan "Türkiye İştirakiyün Fırkası"nı ve Tunus, Cezayir, Fas ve Trablusgarp İnkılapçıları Enver Paşa ile Azmi Bey temsil ediyordu. TBMM hükümeti de Moskova'da bulunan Türkiye Murahhas Heyeti Azasından İbrahim Tali (Öngören) Bey'i müşahit olarak memur etmişti. Ayrıca Trabzon Vilayeti adına eski mebus Hafız Mehmet, Mühendis Aziz, Erzurum Vilayeti adına Binbaşı Arif Beyler de bulunacaklardı. Türkiye'nin bu heyeti göndermesinin asıl sebebi, BMM Hükümetinin rızası olmadan Rusya'da kurulmuş olan Türkiye Komünist Partisi'nin olumsuz faaliyetlerine engel olmak isteği idi. Fakat buna rağmen, bu partinin lideri Mustafa Suphi ve arkadaşları Sovyetler'in desteği ile kongrede lehlerine hava yaratmışlardı. Türkiye'nin çeşitli yerlerinden delege davet eden Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Ankara Hükümeti'ne meydan okurcasına yaptıkları faaliyetler Mustafa Kemal Paşa'nın tepkisine yol açmış ve mecliste sert bir konuşma yapmıştır (Özçelik, 1993, s.188-189).

Enver Paşa faaliyetleri ve kongredeki beyanları ile hem İslâm İhtilal Cemiyetleri'nin mümessilliği hem de Anadolu Millî Hareketi'nin de temsilciliğini üstüne almış gibi görünüyordu. Enver Paşa'nın nutkundan sonra ise kongre Türkiye'ye yardım kararı almıştı (Aydemir, 1992, s.545-546). Mustafa Kemal Paşa ise Bolşeviklerin devrim ihraç etme politikalarının farkındaydı. Ancak Paşa, bu politikaya karşı Sovyet Rusya ile olan ilişkilerde dostça bir tutum sergilemeyi uygun buldu. İkili ilişkilerin kurulması için Bekir Sami Bey riyasetinde Türk murahhas heyeti 19 Temmuz 1920 tarihinde Moskova'ya gitmiş, heyet Çiçerin tarafından kabul edilmişti. Heyet, Karahan ile de önemli görüşmeler yapmıştı. Yapılan müzakereler sonrasında dostluk muahedesi projesi hazırlanmıştı. 24 Ağustos 1920 tarihinde iki taraf bunu parafe etse de Sovyet Rusya'nın Anadolu'nun Doğu illerinden Ermenilere toprak talepleri anlaşmanın imzalanmasına engel olmuştu (Cebesoy, 1955, s.62,63,71). Kazım Karabekir'in Ermeni saldırılarına karşı başarılı savunması neticesinde 2 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Anlaşması imzalanmıştı. Bu anlaşma ile iki devlet arasında ittifaka engel olarak öne sürülen Ermeni sorunu da ortadan kaldırılmıştı (Özçelik, 1993, s.193). Ali Fuat Cebesoy bu konuyu şu şekilde değerlendirmişti:

O tarihlerde Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümetinin nüfuz ve idaresi bütün Türkiye'ye şâmil bir hal almıştı. İngilizlerin aleti olan İstanbul hükümetlerinin artık nüfuz ve kudretleri kalmamıştı. İngilizler kendileri için pek mühim olan Orta Şark meselesinde tabiatıyla yeni bir vaziyet, yani siyasetlerinin esaslarına mâni ciddi bir mukavemetle karşılaşmışlardı. İşte tam bu sıralarda Rus Sovyet hükümeti yeni Türkiye ile bir dostluk muahedesi akdine hiçbir engel kalmamış ve gizli gizli Ankara'ya yardım ettiği şâyiası çıkmış iken birdenbire Van ve Bitlis vilayetlerinden Ermenistan'a arazi terki meselesini ortaya atması ve bunu bahane ederek Ankara ile alâkasını keser gibi görünmesi, parafe edilen muahedeyi imzaya yanaşmaması, hiç şüphesiz bir İngiliz- Rus compromisesine güzel bir yol açmak içindi. Maattessüf Moskova'da bulunan Türk murahhas heyeti Ruslarla aramızda husule gelen inkıtân iç yüzünü iyice anlayamamıştı. O zamanlar İnkılâpçılarla ihtilalciler arasında o kadar çok samimiyet ve açık yüzlülük vardı ki, kimsenin hatırına bir ikiyüzlülük gelmezdi. Şarkta, ikiyüzlülük garba mahsus bir siyaset hilesi sayılmakta idi (Cebesoy, 1955, s.98).

Mustafa Kemal Paşa ise 1920 yılında TBMM'nin açılışının akabinde meclisteki konuşmasında Bolşeviklerle temasa geçilmesinden yana olduğunu ifade etmişti. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin toplumsal ve siyasal karakterini bozmadan da Ruslarla ilişkiler kurulabileceğini, her iki devletin emperyalizm ve baskıya karşı ortak bir tutum içerisinde olabileceğini belirtmişti (TBMM Gizli Celse Zabıtları, D:I, C:I, İ:1, 24 Nisan 1920, s. 4). Yine TBMM'nin açılışından kısa bir süre sonra 11 Mayıs 1920 tarihinde mecliste yapılan müzakerelerden Türk-Rus ilişkilerinin başlangıcına ışık tutacak ve mebusların Bolşevikliğe olan bakışını yansıtacak çıkarımlara ulaşmak mümkündür. 15. Kolordu Kumandanlığının TBMM'ye gönderdiği telgrafta Rus Millet Komiserliğinin Şark Müslümanlarına gönderdiği tamim yer almaktaydı. Kâzım Karabekir Paşa'dan gelen telgraf TBMM'nin 11 Mayıs 1920 tarihli oturumunda müzakere edilmişti. Telgrafın içeriği şöyleydi:

Rusya ve Şark Müslümanlarına Kolçak ordularının Denikin ordularının mahvolmasından daha ehemmiyetli bir mesele esbabı bütün akvam ve mileli muhammediyenin uyanması ve harekete gelmesidir. Şark'ın taksimi için başlayan kanlı muharebelerin sonu gelmek üzeredir. Dünyanın bütün akvamını kendi

boyundurukları altına alan İngiliz yağmacılarının kuvvetleri seferberlikleri sukut etmektedir. Artık Rus inkılâbı kebirinin darbeleri sayesinde dünyanın köle ve esaretin eski binaları yıkılıyor. Hükümetler milletlerin eline geçecektir. Rusya, alın teriyle ve kan pahasına çalışan bütün milletlerin dünyanın esir milletlerine hürriyet kazandırmak için şerefli bir sulh akdedecektir. Rusya bu mukaddes emel peşinde yalnız değildir. Avrupa'nın Cihan Harbi yüzünden bitkin hale gelmiş olan milletlerinin elleri bize uzanmıştır. Kezalik Avrupa'nın meşhur yağmagerlerine asırlarca esir olan büyük Hindistan dahi kendi mebuslarını intihap ederek ve menhus esareti yıkararak ve Şark akvamını hürriyete davet ederek kendi eliyle isyan bayrağını kaldırmıştır. Yağmagerlerin ayağı altında emperyalizm tuzağı yatmaktadır. Rusya'nın ve Şark'ın İslâmları; o camileri, ibadethaneleri, mektepleri; tahrip ve hakları gasp edilen kimseler; sizin dininiz ve adetleriniz, milli ve medeni hürriyetiniz serbest ve el sürülmez bir halde kalacaktır. Serbestçe ve mânasız olarak hayatı milliyenizi tanzim ediniz. Buna hakkınız vardır. Bilmelisiniz ki, Rus İnkılâbı kebirinin Sovyetleri sizin hukukunuzu bütün kuvvetiyle himaye edecektir. Binaenaleyh, inkılâba ve onun salâhiyettar hükümetine yardım ediniz, Şark'ın Müslümanları, Türkler, Araplar, İraniler, Hindular kendi memleketleri, malları, hayatları taksim ve harap edilmek üzere bulunan kimseler, sükût eden Çarlık tarafından tanzim edilen, İstanbul'un cebren işgali muahedesi yırtılmış ve mahvedilmiştir. Rus Cumhuriyeti millet Sovyetleri, memleketlerinizin cebren işgalini ret ile ilan eder ki, İstanbul Müslümanların elinde kalacaktır. Türkiye'nin taksimine ve Türk arazisinden bir Ermenistan teşkiline dair olan muahede yırtılmış ve mahvolmuştur. Yine ilan ederiz ki İran'ın imhasına dair yapılan muahede de yırtılmıştır. Yağmagerleri, memleketinizi boyunduruk altına alan zalimleri reddeleyiniz. Artık susulacak devir geçti. Memleketinizin efendisi kendiniz olunuz. Arkadaşlar, kardeşler dünyanın esir milletlerinin tahsilini bayraklara yazalım (TBMM Zabıt Ceridesi, D:1, C:1, 14. İctima, 11 Mayıs 1920, s.256-257).

Sovyet Rusya, yayınladığı bu tamimle emperyalist devletlerin karşısında egemenliğini kaybetmiş uluslara çağrı yapmakta ve onları bu devletlere karşı direnişe sevk etmekteydi. Sovyet Rusya bu tamimde yürütecekleri politikada Çarlık döneminin herhangi bir etkisinin olmayacağını, ezilen ulusların yanında yer alacağını belirtmişti. Sovyet Rusya tamimde özellikle Türklere verilen mesajlarla onların güvenini kazanmaya çalışmıştı. İstanbul'un İtilaf devletleri tarafından işgalinin kabul edilmediği, Anadolu'da Ermeni devleti kurma fikrine destek verilmediği açık bir şekilde ifade edilmişti. TBMM'de okunan tamim mebuslar tarafından dikkatli bir biçimde dinlenmiş ve konu hakkında çeşitli fikirler beyan edilmişti. Öncelikle tartışılan konu bu tamime meclis adına bir cevap verilip verilmeyeceği ile ilgiliydi. Antalya mebusu Hamdullah Suphi Bey konu üzerindeki fikirlerini beyan etme konusunda diğer mebuslardan bir adım önde durmaktaydı. Hamdullah Suphi Bey, meclisteki çalışma arkadaşlarına Rusya Müslümanlarının Bolşevik ihtilâline destek verdiklerini, Türk orduları kurduklarını belirttikten sonra Bolşevik cereyanının Anadolu sınırına yaklaştığına dikkat çekerek Türkiye'nin bu cereyan hakkında bilgi sahibi olması, bu konuda kendine bir yol çizmesi ve açık, net bir tavıra sahip olması gerekliliğini belirtmişti. "Memleket Bolşevizm'i bilmiyor, memleket Bolşeviklik hakkında irşad edilmemiştir, iğva edilmiştir. İdlâl edilmiştir. Zannediyorum ki, sırf iğvaya göre düşünürsek Bolşeviklik kuvveti bu topraklara girecek olursa yağmager olmak üzere girecektir, tahrip edecektir, yakacaktır, yıkacaktır, ananatomımıza ve mukaddesatomımıza hürmet etmeyecektir. Bu böyledir diyenler var. Fakat tasrih etmeliyiz, Bolşeviklik nedir? Öğrenmeliyiz, hakkında hüküm vermeliyiz. Belki böyle değildir. Belki bizim için en hakiki bir yardımcı geliyor. Başkalarını topraklarımızdan kovmak için bize müzahir bir kuvvet geliyor" diyen Hamdullah Suphi Bey, belki de Bolşeviklerden gelen destekle ülkeden düşmanın atılabileceği ve milli birliğin sağlanabileceğini, Bolşeviklik meselelerinde meclisin tereddütlü davranmaması gerektiği, Bolşeviklik hakkında hem meclisin hem de halkın aydınlanması gerektiği üzerinde durmuştu. Lenin'in sözlerinden ve kendi deneyimlerinden yola çıkarak Bolşeviklerin İslâm memleketlerinde dine karşı tecavüzkâr olmadıklarını, milli kimlikleri kökünden sökmediklerini de ifade etmişti (TBMM Zabıt Ceridesi, D:1, C:1, 14. İctima, 11 Mayıs 1920, s.256-257). Hamdullah Suphi Bey, Rusların askeri gücünün İngilizleri topraklarından atmaya yettiğini ve yakında Türk sınırına geleceği yönünde uyarılarda bulunmuştu. Bu nedenle TBMM, Sovyet Rusya ile ilgili gelecekteki ilişkilerine şimdiden yön vermeliydi. Eğer Rusya lehine bir politika sergilenecekse öncelikle halkın bazı konularda bilgilendirilmesi gerekliydi. Halkın

bilinçlendirilmesi ile Bolşeviklere karşı olan korku ve kuşkunun yok edilmesi sağlanacaktı. TBMM’nde mebuslar Şark mı? Garp mı? Hangisinden yana yol izlenmeli diye fikir alışverişlerinde bulunurken Sovyet Rusya’yı Şark olarak düşünmekteydiler. Mebuslardan Besim Atalay, Şark’tan yana bir yola girilmesi gerektiğini belirtirken, Şark’ı dinlerin doğduğu, Garb’ı zulmün, kahrın ve tahakkümün meydana çıktığı yer olarak ifade etmekteydi. Atalay’ın; “Büyük Peygamberimiz diyor ki: Dini ve Müslümanlığı yine ondan olmayan bir takım insanlar temin ve teyit edecek, işte Allah o kuvveti bize gönderiyor. Biz Bolşevikler’e mümaşat etmekle bilâkis şeriatı daha fazla yaklaşıyoruz” şeklindeki ifadesi de oldukça dikkat çekiciydi. Ali Şükrü Bey ise mecliste, İngilizlerin Bolşeviklik aleyhinde yaptıkları propagandalar sonucunda Anadolu halkını olumsuz yönde etkilediklerini dile getirmişti. Ona göre; İngilizler, Anadolu’daki halka İstanbul’daki Teâlî-i İslâm Cemiyeti aracılığıyla Bolşevikliğin kötü bir cereyan olduğunu aktarmışlardı. Bu nedenle meclis, milletin önüne müspet bir programla çıkmalıydı (TBMM Zabıt Ceridesi, D:1, C:1, 14. İçtima, 11 Mayıs 1920, s.259-260). Mebuslar, 1920 yılı boyunca TBMM’nde Bolşeviklerle olan ilişkilerin hangi yönde ilerlemesi gerektiğine dair fikir alışverişlerinde bulundular ve bu ilişkiye yön vermeye çalıştılar.

Mustafa Kemal Paşa’nın da Türk- Sovyet Rusya ilişkilerinin seyrine önemli ölçüde yön verdiği bir gerçektir. Türk- Sovyet Rusya ilişkilerinin şekillenmesinde direk ve dolaylı olarak etki eden başka önemli simalar da vardı. Bu isimleri de burada zikretmek gerekir. İttihat ve Terakki Fırkası’nın önde gelen isimlerinden olan Enver, Talat ve Cemal Paşaların, Mondros Ateşkes Antlaşması’ndan sonra yurtdışına çıkmaları ve yurtdışında yaptıkları faaliyetler ülkenin hem iç siyasetinde hem de dış siyasetinde önemli gelişmelerin yaşanmasına sebep olmuştur (Bkz.Cebesoy, 1955, s.275-325).

“Cemal Paşa, Doğu’nun İngiliz emperyalizminden kurtulup yeniden ayağa kalkabilmesi amacıyla, kendisinin Afganistan ve Hindistan, Enver Paşa’nın İran, Mustafa Kemal Paşa’nın ise Anadolu’daki potansiyel gücü harekete geçirmelerini zaruri görüyor ve bu amaçla ortak düşman olan İngilizlere karşı Sovyetlerin desteğinin sağlanmasını istiyordu”(Artuç, 2019, s.357).

Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’daki mücadelesinde başarılı olacağına inanmaktaydı. Afganistan’da İngilizler aleyhine yapacağı çalışmalarla da Anadolu’ya destek vermek istiyordu (Artuç, 2019, s.350). Cemal Paşa, bu nedenle Afganistan’a gitmek için 27 Mayıs 1920’de Moskova’ya gelmiş, III. Enternasyonel Lideri Radek ile görüşme yapmıştı. Radek, Cemal Paşa ve arkadaşlarının Ankara tarafından gönderildiğini düşünmekteydi. Mustafa Kemal Paşa’nın İbrahim Tali Bey’i ittifak teklifi için Radek’e göndermesi üzerine gerçek ortaya çıkmış, Cemal Paşa’nın Ankara’nın resmi temsilcisi olmadığı anlaşılmıştı (Cebesoy, 1955, s.276).

Milli Mücadele sırasında Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ilişkilerin kurulma süreci gelgitli bir seyirde ilerlemişti. Devletlerin resmi temsilcilerinin netlik kazanması, Milli Mücadele’nin başarı seyri, Ankara Hükümeti’nin İngiltere ve Fransa ile olan diplomatik ilişkileri bunda etkili olmuştur. Bolşevikler, Enver ve Cemal Paşa’yı Anadolu’nun gerçek mümessilleri olarak görmüşlerdi. Ali Fuat Cebesoy’a göre; Paşaların Ankara’dan önce Sovyetlerle temasa geçmeleri nedeniyle Bolşevikler onları Anadolu hareketinin önemli amilleri olarak algılamışlardı. Sovyet Hariciye Komiserliği, Paşaların Türkiye’yi İtilaf Devletleri’nin aleyhine çevireceklerine, onların Türkiye’de halen güçlü simalar olarak tanındıklarına, İslâm dünyasında da aynı etkiyi göstereceklerine inanmışlardı. “Komiserlik, Enver Paşa’nın Moskova’da kalarak Rus Müslümanlarına, Türkiye’ye ve İran’a, Talât Paşa’nın Avrupa’da Şimâli Afrika müstemlekelerine ve Cemal Paşa’nın da Afganistan’da Orta Asya ve Hindistan Müslümanlarına hâkim olmalarını ve bu suretle Pan İslâm umumî merkezinin kendi tesirleri altında kalmasını istemişti. Ruslar, Enver Paşa’yı Moskova’da tutarak amaçlarına daha kolay ulaşacaklarını düşünürken kısa bir zaman sonra Paşa’nın Anadolu’da bir nüfuzunun olmadığını anlamışlardı”.

Ali Fuat Cebesoy'a göre; Ruslar, Ankara'nın Anadolu'daki gücüne tam olarak inanmamışlardı. Kütahya-Eskişehir'deki Türk yenilgisi sonrasında Rusların, Enver Paşa ile Cenubî Kafkasya'da harekete geçmesi bunun bir kanıtı idi. Ruslar, Enver Paşa'yı ihtiyattan ellerinde tutmaktaydılar. Rusların, TBMM'ni Ankara'daki etken güç olarak algılaması Sakarya Meydan Muharebesi ile olmuştu. Türk başarısından sonra Sovyet Hariciye Komiserliği Ankara hükümeti ile ilişkilerini bozmamak için Enver Paşa teşkilatının Türkiye dışında çalıştırılacağını, bu teşkilatın Kafkasya'dan uzak bir yere götürüleceğini bildirmişti (Cebesoy, 1955, s.277-78).

Türkiye - Sovyet Rusya ilişkilerinin gelişiminde önemli bir rol üstlenen isim de Ali Fuat Paşa idi. Garp Cephesi Kumandanlığından ayrılan Ali Fuat Cebesoy, 21 Kasım 1920 tarihinde Moskova Büyük Elçiliğine tayin edilmiş ve bu tarihten itibaren Türk- Sovyet ilişkilerinin gelişmesi adına önemli çalışmalarda bulunmuştu (Cebesoy, 1955, s.101). Ali Fuat Paşa'nın Garp Cephesi Kumandanlığından Moskova Büyük Elçiliğe ataması, Ankara'nın Türk- Rus ilişkilerine büyük bir önem verdiğini göstermekteydi. Ali Fuat Paşa ve Yusuf Kemal Bey, Moskova'da Çiçerin'i ziyaret etmişler fakat Çiçerin ile anlaşamayacaklarını anlayarak Stalin ile görüşmeye karar verilmişlerdi. 22/23 Şubat 1921 tarihinde yapılan görüşmeler de Türk tarafı için pek iç açıcı olmamıştı. Türklerle bir ittifak yapılamayacağı söylenmişti. Bunu Çiçerin de daha önce dile getirmişti. İttifak yapılmayacak fakat bir barış anlaşması imzalanabilecekti. Bunun nedeni ise Rusların, İngilizlerle bir ticaret anlaşması yapacak olması idi. Bir de Gümrü meselesi vardı. Türk heyeti bu konuda Rusların içini rahatlatmaya çalışmış ve Gümrü'nün Türkiye sınırları içinde kalmayacağını beyan etmişti. Stalin de Ermenistan konusunda Türklerden yana bir tavır sergilemişti. Türk heyeti yapılan görüşmelerden silah ve para yardımı konusunda olumlu cevap almayı başarmıştı. 1921 yılında Sovyet Rusya, Türklerle olan ilişkilerini yumuşatmaya başlamışlardı. Bundaki en önemli faktör Moskova Sovyetler Kongresi'nde bazı milletlerin Türk-Rus dostluğunun başlamamasından şikâyetçi olması idi. Bununla beraber Ankara'nın Londra Konferansı'ndan büyük devletlerle anlaşarak çıkamayacağını bilmesiydi. Türk ve Rus yetkilileri 26 Şubat 1921 tarihinde Moskova görüşmelerine başlamışlardı. Türkiye'yi Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Sinop mebusu Doktor Rıza Nur temsil etmişti. Rusya'yı Çiçerin ile Celal Korkmazov temsil etmişti. Yapılan müzakereler sonrasında 16 Mart 1921 tarihi saptanarak Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması imzalanmıştı (Özçelik, 1993, s.200-207).

Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması ile Rusya, Misâk-ı Millî'yi tanımıştı. Rusya, Türkiye millî hükümetince tanınmamış Türkiye'ye ait hiçbir beynelmilel senedi tanımadığını kabul etmişti. Kars, Ardahan Türkiye'de kalıyor, Batum, muhtariyet verilmek kaydıyla Gürcistan'a veriliyordu. Türk ve Rus tarafları ülkelerinde, diğer devletin hükümetini alaşağı etme amacına sahip kuruluşlara izin vermeyecekti. Anlaşma ile iki devlet dostluk ilişkilerini resmîyete bağlamış oluyordu. Rusların, Misâk-ı Millî'yi kabul etmesi, Sevr'in geçersiz olduğunu kabul etmesi Türkler için önemli bir siyasal kazançtı. Türkiye'nin Doğu sınırları güvence altına alınmış ve Sovyet Rusya'dan yardım almaya başlamıştı. Anlaşmadan sonra bir miktar harp malzemesi ve vaat edilen on milyon rublelik altının yarısı Anadolu'ya gönderilmişti. Fakat Gümrü'nün Türkler tarafından zamanında boşaltılmaması, Ahıska ve Batum'un Türkler tarafından geçici olarak işgali üzerinde Rusların, Türkler lehine olan tavırları değişmeye başlamıştı. Böyle bir atmosferde Ali Fuat Paşa, Rus yardımlarının devamı ve Rus desteği için Stalin ile görüşmeler yapmıştı. Ali Fuat Paşa, aynı zamanda Moskova'da Enver Paşa ile temas kurmuştu. Enver Paşa, henüz 1920 yılında Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta; İslâm muhitinde teşkilat kuracağını, memleketin kurtuluşu amacıyla Moskova'ya gittiğini ifade etmişti. Bu niyetle Moskova'da bulunan Enver Paşa, Ali Fuat Paşa'ya Ruslarla bazı konularda anlaşmaya vardığını anlatmıştı. Enver Paşa; Rusların, Kafkasya ile Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyacıklarını, Anadolu'ya yardım konusuna taraftar olduklarını ifade etmişti. Enver Paşa, Rusların ihtiyacı olan silah alımı

konusunda Almanya ile Rusya arasında aracılık yapacağını belirtmişti. Ali Fuat Paşa'ya göre; Enver Paşa İslâm âlemi ve Doğu milletleri nezdinde ünlü bir isimdi. Almanya'da yüksek mevkili askeri makamlarda tanıdıkları çoktu. Enver Paşa bu mevkiinden istifade ederek İngiliz emperyalizmine karşı savaşıyordu. Bunu yaparken de Ruslardan istifade etmeyi düşünüyordu. Bu faaliyeti ile de vatanına hizmet etmiş olacaktı (Cebesoy, 1955, s.150-159). Ali Fuat Paşa'ya göre; Sovyet Rusya hükümetinin Enver Paşa ve arkadaşlarına çeşitli kolaylıklar sağlamasının ve vaatlerde bulunmasının sebebi şunlardı:

Sovyet Rusya hükümeti, bunlardan iki bakımdan istifadeyi düşünmüştü. Biri, mütereddit durumda bulunan İslâm âlemi ile Şark milletlerine Enver Paşa ve arkadaşları vasıtasıyla İstiklâl ve hürriyet vereceğini vadederek hem Orta Asya'da ve Hindistan'da İngiliz emperyalizmi ile mücadeleyi temin ve hem de Rusya ülkesinde kurulan Bolşevik rejimini takviye eylemekti. Diğeri ise Enver Paşa ve arkadaşlarının Türk ordusunun takviyesi maksadıyla Anadolu'ya götürecekleri Azerbaycan piyadeleri ile Kafkas süvarilerinin arkasında Üçüncü Enternasyonele bağlı ve kendilerinin vücuda getirdikleri Türk Komünist Partisi'nin teşkilatını Anadolu'ya sokarak Ankara Hükümeti ile Enver Paşa taraftarları arasında çıkması muhtemel ihtilaflardan faydalanmak, Anadolu'da da Kafkaslarda ve Ukrayna'da olduğu gibi bir Türk Şûralar hükümetini kurmaktır. Bu hükümet, tabiiyle Moskova'nın nüfuzu altına girecekti. Bu suretle Anadolu'nun milli mukavemetini İngiliz emperyalizmine ve bütün Avrupalılara karşı kendi kozu gibi kullanacak ve gösterecekti (Cebesoy, 1955, s.159).

Türk ordusunun Yunan taarruzu karşısında Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmesi ile beraber Sovyet Rusya'nın, Ankara Hükümeti'nin ayakta kalacağına dair inancı azalmıştı. Yine de manevi açıdan Türklere destek vereceklerine dair mesajlar vermeye devam etmişlerdi. Ankara Hükümeti'nin mücadeleyi yürütememesi ihtimalinde devreye sokacakları plan ise Enver Paşa'yı, oluşturdukları bir kuvvetle Anadolu'ya göndermek, Garp cephesi ve Ankara Hükümeti'ni Rus nüfuzu altına almak idi. Bu olasılık karşısında Ali Fuat Paşa, Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'den Enver Paşa'nın hariçte bir kuvvet oluşturmasına izin verilmemesi gerektiğini, bunun aksinin Moskova anlaşmasının hükümlerine aykırı olduğu olduğunu hatırlatmıştı. Enver Paşa'nın Türkiye sınırlarına girmesi memleketin birliğine karşı sorun yaratacak ve yeni güçlüklerin yaşanmasına sebep olacaktı. Enver Paşa, yazmış olduğu bir mektupta Anadolu'nun kötü bir durumda olduğunu, ülkenin dış siyaset açısından da kötü bir şekilde idare edildiğini, bunun sorumlusunun Mustafa Kemal Paşa olduğunu belirterek, Anadolu'ya geçeceğini dile getirmişti. Enver Paşa, bu süreçte hızlı bir biçimde Batum'a gönderilmişti. Anadolu'ya geçmek üzere hazırlıkta bulunan Enver Paşa'nın planı Türk ordusunun Sakarya Savaşı'nı kazanması, Mustafa Kemal'in meclisteki gücünün sağlanması sonucunda değişikliğe uğramış ve Paşa yönünü Türkistan'a çevirmişti. Ali Fuat Paşa ise bu süreçte Türk& Rus dostluğu adına Moskova'da yapıcı faaliyetlerine devam etmişti. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'de Sovyet Rusya hükümetine bir nota göndererek TBMM'nin, Batı ile yapılması olası üçüncü konferansa gitmeden önce Sovyetlerle anlaşma ve işbirliği yapma teklifini sundu. Ayrıca daha önce vaat edilen askeri yardım ve elli milyon ruble yerine yirmi milyon altın ruble de istenmişti. Sovyetlerin Türklere yaptıkları para yardımları aslında şöyleydi: Halil Paşa Temmuz 1920'de Moskova'dan yüz bin lira kıymetinde külçe altın getirmişti. Yusuf Kemal 6 Ekim 1920'de Moskova'dan bir milyon altın ruble ile dönmüştü. Sovyet Rusya, Moskova Anlaşması'nın resmi metni dışında on milyon altın rublelik para yardımı yapmıştı. Bu yardım 1921 ve 1922 yılları arasında bölüm bölüm gönderilmişti (Müderisoğlu,1988, s.635,645). Türkiye, anlaşma ve işbirliği konusunda Rusya'dan daha istekli davranmakta ve çaba göstermekteydi. Fakat Ruslar, Türklere ilişkin siyasetlerinde kesin bir istikamet vermekten kaçınmışlar ve iki yıllık süreçte oyalayıcı bir tavır sergilemişlerdi. Bu konuda Ali Fuat Paşa, Çiçerin ile iki kez görüşmüş ve bir sonuç alamayınca Stalin ile bir mülakat yapmıştı. Yapılan görüşmelerde Enver Paşa meselesi, Türk-Fransız Antlaşması, Rusya-İngiltere ilişkileri, askeri ve para yardımı, Nahçıvan meseleleri konuşulmuştu. Ali Fuat Paşa'ya göre; Sovyetlerin TBMM ve Şarkla olan siyasetlerinde samimiyet ve ciddiyet kalmamıştı. Sovyet iktisadı kötüye gittiği için onlar İngilizlerle görüşmeler bile yapmaya

başlamışlardı. Türklerin ise Fransa ile yakınlaşması Rusya açısından Türklere olan güvenin sarsılmasına yol açmıştı. Fakat Ali Fuat Paşa, Stalin ile yaptığı görüşmelerde bu konuya açıklık getirerek Rusların güvenini kazanmaya çalışmıştı. Ali Fuat Paşa'nın 1921 yılındaki söz konusu görüşmelerde tüm kozlarını oynamış, sorun ve taleplerini açık bir dil ile anlatmıştı. Özellikle Enver Paşa'nın resmi bir yetkisinin olmamasına rağmen Ruslar tarafından korunması ve dikkate alınmasının Ankara'da yarattığı olumsuz hava dile getirilmişti. Paşa'nın Stalin ile son görüşmesi oldukça faydalı geçmiş ve yardım talepleri kabul edilmişti. İkili ilişkilerin doğal seyri içerisinde 13 Ekim 1921 yılında da Kafkas Cumhuriyetleri ile TBMM arasında Kars Antlaşması imzalanmıştı. Bu anlaşmanın akabinde Ruslar, Kafkaslarda bulunan güçlü ordularını Kafkasların kuzeyine çekmişlerdi. Bu durum Rusların, Türklerle ilgili Kafkasya'daki endişenin bir süreliğine azaldığını göstermekteydi.

Enver Paşa ise Sovyet nüfuzu altında iken Anadolu ve İslâm dünyası için tasarladığı planları gerçekleştiremeyeceğini anlamıştı. Anadolu'da da tutunamayacağını anlayan Enver Paşa, Orta Asya Türk topluluklarının istiklâllerinin kazanılmasında faaliyetlere girmişti. Enver Paşa, Bolşeviklere karşı Türkistan'da önemli mücadeleler vermiş zaman zaman da Rus güçlerini mağlup etmişti. 1922 yılındaki bu beklenmedik mücadele Ankara ve Moskova arasında yeni görüşmelere vesile olmuştu. Enver Paşa, Türkistan'da Ruslara karşı yürüttüğü silahlı mücadelede önemli başarılar elde etse de 5 Ağustos 1922 tarihinde Rusların ani baskını sonucunda şehit olmuştu. Milli Mücadele öncesinde Sovyetlerin desteği ile amaçlarına kavuşmak isteyen ve faaliyetleri Ankara tarafından tasvip edilmeyen Enver Paşa, 1922 yılında Ruslar tarafından öldürülerek etkisiz hale getirilmişti (Cebesoy, 1955, s.257-329).

Cemal Paşa tarafına bakıldığında ise şu tespitleri yapabiliriz: Cemal Paşa, Enver Paşa'nın giriştiği faaliyetleri onaylamıyor ve Mustafa Kemal Paşa'nın Enver Paşa'nın faaliyetlerinden dolayı rahatsızlık duyduğunu biliyordu. Bu nedenle Enver Paşa ile görüşmek ve onun faaliyetlerini durdurmak istiyordu. 1921 yılında Enver Paşa ile görüşmek için harekete geçmiş ama Enver Paşa'nın önceden planlanan görüşme yerine gelmemesi nedeni ile istediği görüşme yapılamamıştı. Cemal Paşa, 12 Kasım 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekmişti. Bu telgrafta Enver ile Halil Paşa'nın Batum'daki girişimlerine engel olacağını belirtmişti. Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın yaklaşımını dürüst bulmuş ve Ali Fuat Paşa gönderdiği bir telgraf ile Cemal Paşa'nın Enver Paşa ile olan irtibatını kesmesini istemişti. Bu isteği kabul eden Cemal Paşa bir süre mektuplaşmıştı. Bu mektuplarda Moskova'ya geliş sebebini açıklamıştı. Paşa, İran ve Hindistan'da ihtilaller çıkararak İngilizlere bu bölgede darbe vurmak istediğini ve Rusya'nın Anadolu'ya yardımını sağlamak için çalışacağını belirtmişti. Hindistan'daki İngiliz gücünü kırmak isteyen Paşa, Afganistan'a geçeceğini anlatmış, buraya Anadolu'dan subay gönderilmesini talep etmişti. Fakat Mustafa Kemal Paşa, Rus yetkililerine Enver ve Cemal Paşa gibi kişilerin TBMM'nin resmi yetkilileri olmadığını aktarmıştı. Cemal Paşa'nın TBMM adına kullanacağı resmi bir yetkisi yoktu. Paşa, Afganistan'da herhangi bir resmi yetkisi olmadan kendi adına çalışmalar yapmış, burada ve Hindistan'daki gelişmeler hakkında Mustafa Kemal Paşa'ya bilgi vermiştir. Cemal Paşa, Afganistan'daki faaliyetlerinde Ruslardan da destek görmekteydi. Ancak Enver Paşa'nın Türkistan'da Ruslara karşı silahlı mücadeleye girmesi sonucunda Cemal Paşa da Rusların gözünde şüpheli bir isim haline gelmişti. Cemal Paşa, Mayıs 1922'de Moskova'ya vardığında Rus yetkilileri kendisine kuşkucu, soğuk bir tavır sergileyerek, Afganistan'a yardım yapmayacaklarını ve Hindistan ihtilalinden bir süreliğine vazgeçtiklerini söylemişlerdi. Cemal Paşa, her ne kadar Enver Paşa ile bir ilgisi olmadığını belirtse de kendisini Ruslara inandıramamıştı. 21 Temmuz 1922 tarihinde Tiflis'te bir suikast sonucunda yaşamını yitirmişti. Cemal Paşa'nın öldürülmesi ile ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmış fakat gerçekte kimin öldürdüğü aydınlatılamamıştı. Paşa'nın Ruslar nezdinde gözden düşmesi, onun Moskova'yı terk etmesi konusundaki istekleri cinayeti planlayanların Bolşevikler tarafından yapılması ihtimalini

düşündürmüştür. Ayrıca Halil Paşa'ya, Cemal Paşa'nın öldürüleceği, cinayetin Moskova dışında bir yerde, Tiflis'te işleneceği ve katillerin Ermeniler olduğunun duyurulacağı şeklinde bir bilgi aktarılmıştı. Ancak Sovyet yetkilileri bu ithamı kabul etmemişti. (Artuç, 2019, s.374-395).

Türkiye ve Sovyet Rusya arasında yaşanan tüm olumlu ve olumsuz gelişmelere rağmen Ankara Hükümeti, 1921 yılında dış ülkeler arasında emperyalizmle mücadelede ortak rol üstlenen Sovyet Rusya'dan destek görmüştür. 1921 yılı Sovyet Rusya ve Türkiye ilişkilerinin ürün verdiği bir yıldır. Moskova ve Kars Antlaşması her ne kadar çetrefilli bir ilişki sürecinin ürünü olsa da sonuçta dostane ilişkilerin bir göstergesi olarak tarihte yerini bulmuştur. Türklerin Batı Cephesi'nde Yunan Ordusu'na karşı kazandığı askeri başarıların ve TBMM'nde görev yapan mebusların verdiği manevi desteğin de bu antlaşmaların imzalanmasında katkısı büyüktür. TBMM'nde Rusya ile oluşturulacak dostluğun boyutu ve bu dostluğun rejime olası etkileri mebuslar tarafından özgürce tartışılmıştır. Mebusların bu çerçevedeki fikir alışverişleri Türk-Rus ilişkilerinin şekillenmesi açısından önemlidir.

Türk & Sovyet Rusya ilişkileri ile ilgili olarak bugüne birçok araştırma yapılmıştır. Fakat araştırmalarda söz konusu ilişkilerde TBMM'nin üstlendiği rol, mebusların fikirleri üzerinde fazlaca durulmamıştır. Bu çalışma ile 1921 yılı içerisinde TBMM'nde görev yapan mebusların Türk & Sovyet ilişkileri, Bolşevikliğe değin görüşlerine yer verilerek, bu güne kadar yapılan araştırmalarda eksik kalan kısım tamamlanmaya çalışılmıştır. Bu yönü ile de literatüre katkı sağlanmak hedeflenmiştir.

Moskova Antlaşması Öncesinde TBMM'nde Sovyet Rusya Hakkında Sunulan Görüşler, Komünizme Yönelik Bakış Açılımları

TBMM'deki mebuslar, Moskova Antlaşması öncesinde gerçekleşen oturumlarda Türk-Rus ilişkilerinin yanı sıra komünizm hakkında görüşler bildirmişlerdi. Bu dönemde Türkiye'de komünizmin nasıl algılandığını TBMM'de gerçekleşen oturumlardan öğrenmek mümkündür. Mecliste, komünizmin Türkiye için uygun bir sistem olmadığı, Türklerin dini ve sosyal yapısı ile örtüşmediği konusunda bir fikir birliğine varıldığı görülmektedir.

TBMM'nin 22 Ocak 1921 tarihindeki gizli oturumunda Karesi mebusu Basri Bey, İslam toplumunu çökerten unsurlardan bahsetmişti. Bu unsurlardan bir tanesini taklitçilik olarak değerlendirmekte idi. Ona göre ülkede sırsıyla Fransız, İngiliz ve Alman taklitçiliğine soyunulmuştu. Basri Bey bu ifadenin ardından konuyu Bolşevizm'e getirmişti. Bolşevizm'in Türkiye'de yer edinmeyeceğini şu sözleri ile ifade etmişti:

Garbi mütemadiyen taklit ettik. Şimdi de Bolşevik olmak istiyoruz. Eğer Bolşevik olalım demekle derhal Bolşevik olmak kabilsen ve bunda memleket namına bir faide hâsıl ise olalım. Fakat bu Bolşevik olalım demekle olacak bir şey değildir. Bir kere Bolşevikliğin doğmasını icap eden esbap bilhassa Türkiye'de mefkuddur. Türkiye, Rusya değildir. Türkiye Rusya gibi ruhaniliğin tahakkümü, emperyalistliği, kapitalistliği terviç eden dar bir dine malik değildir. Türkiye ve bütün Âlem-i İslâm öyle bir dine maliktir ki teavün-ü ve uhuvvet-i hakikiyeyi, birçok içtimai, siyasi hatta bediî birçok esasları muhtevi olduğu için burada ayrıca Bolşeviklik tatbikine imkân ve hacet yoktur. Binaenaleyh Bolşeviklik bizim memleketimizde, bizim muhitimizde kabiliyeti tatbikiyeden mahrum bir nazariye halindedir. Efendiler, içtimai meseleler böyle beş on şahsın meydana atılıp da ruhan tebdili tabiiyet etmesiyle halledilmesi mümkün olan şeyler değildir. İçtimai mesail senelere, hatta asırlara ihtitaç messeden şeylerdir. Bunlar birkaç günde halledilebilir şeyler değildir. Vakıa Bolşeviklerle muhadenet ahitnamesi yaptık. Bu siyasi bir şeydir. Fakat Ruslar bizi kendileriyle muhadenet tesis ettiğimizden dolayı Bolşevik yapmak istemiyorlar, yapmak isteseler dahi esasen Bolşevikliği icap edecek bir şey bizde olmadığı için bu, teklif-i mâ-lâ-yutâk kabilinden bir şey olur ki biz buna red ile mukabele ederiz. Mamafih efendiler, Bolşeviklik meselesi ihmal edilecek bir mesele de değildir. Bugün Şarkta, hilâfet diyarında bulunmak itibarıyla kendilerini öteden beri himaye ettiği bir Âlem-i İslâm var ki, o Âlem-i İslâm Bolşeviklerin yanlış, muzır bir takım cereyanlarına maalesef sürüklenip gitmek üzeredir. Şark Âlem-i İslâm ile herhalde bizim aramızda sıkı bir ittisal ve irtibat temin etmek, tesis etmek ve Bolşeviklik hakkında Müslümanlığın alacağı vaziyet, hattihareket nedir, bunu tespit ve tayin etmek menafi Âliye-i İslâmiyye icabatındadır... (TBMM Gizli Celse Zabıtları, D:I, C:I, 136. İnikat, 22 Ocak

1921, s. 329).

Basri Bey, İslâm ulehasının Ankara’da toplanarak kongre yapmalarını Bolşeviklik meselesi üzerinde konuşulmasını önermişti. Ona göre; Türkiye’de Bolşevikliğin gerçek prensipleri bilinmemekteydi. Aynı zamanda bu prensiplerin İslamiyet’le ne kadar uyuşabileceği bilinmemekteydi. Bunlar araştırılmalıydı. Bu yolla İslâm âleminin bir felakete sürüklenmesinin önü kesilecekti. Basri Bey, meclisteki bazı mebusların Bolşevikliği Müslümanların istediği bir şey gibi göstermeye çalıştıklarını söylemişti. Bu kişilerin propaganda yaptıklarına dikkat çekerek bu konuda bazı girişimlerde bulunulması gerektiğini ifade etmişti (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 22 Ocak 1921, s. 329-332).

Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey de aynı oturumda söz alarak Bolşeviklik konusunda bazı iddialarda bulunmuştu. Hüseyin Avni Bey, mecliste daha önceden Kazım Karabekir ile aralarında geçen bir mülakatı anlatmıştı. Hüseyin Avni Bey, Kazım Karabekir’in Bolşevik olduğunu iddia etmekteydi. Avni Bey’e göre Kazım Karabekir: “Benim kanaatime kalırsa İslâmiyet’le Bolşeviklik arasında pek az fark vardır” şeklinde bir ifade de bulunmuştu. Ayrıca Kazım Karabekir’in şu sözleri sarf ettiğini iddia etmekteydi:

Bugün iki siyaset vardır. Garp, Şark siyaseti... Şark siyasetini takip etmeye mecburuz... Biz Bolşevikliğe yakın göründükçe Garplılar bize doğru geliyor. Hükümet böyle bir siyaset takip ettikçe İngilizler bize takarrüp ettiler. Bolşeviklik sebebiyle bize müsait şeraitle sulh yapabilirler. Sulh yaptıkları zaman Ruslarla muhalif vaziyete girer miyiz? Evet! Girmemek için çaresi, herhalde Komünist görünmelidir (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 22 Ocak 1921, s. 329-332).

Avni Bey konuşmasının devamında Yusuf Kemal Bey ile ilgili bazı iddialarda bulunmuştu. Yusuf Kemal’in Komünist olduğuna ve memleketin selametini bunda gördüğüne dair bir açıklama yapmıştı. Avni Bey’in diğer bir iddiası ise Rusların Ermenistan’a girerek Ermenileri sigorta ettiği ve Türkler ile Ermeniler arasındaki barışın yarım kaldığı idi. Hüseyin Avni Bey, görüş ve iddiaları açısından meclisteki diğer mebuslardan ayrılmaktaydı. Hüseyin Avni Bey, meclisin demokratik ortamı içerisinde muhalif, eleştirel yaklaşımı ile fikirlerini ortaya koymaktan çekinmemişti.

Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Avni Bey’in meclisteki bu konuşmasının akabinde söz alarak meclisin ve hükümetin takip ettiği siyasetin milli emeller doğrultusunda yürütüldüğünü açıklamıştı. Milli sınırlar dâhilinde milletin istiklaline çalışıldığı ve bu esastan hiçbir şekilde ayrılmadığını ifade eden Mustafa Kemal konuşmasının devamında şunları söylemiştir:

Efendiler, bu iki esas üzerinde yürüten insanlar düşünen dimağlar bittabi Komünizmin vasi ve bu kuyudatını parçalayan esasları ile mutabakatta bulunamaz. Binaenaleyh heyet-i âliyenizin takip ettiği siyaset hiçbir vakitte Komünistlik esasına müstenit değildir. Bu böyledir. Bunu tekrar ediyorum, bir defa daha. Fakat yine malumunuzdur ve cihanın malumudur ki bu milli esaslarına derin rabıtalarla sadık kalan meclisiniz ve hükümetiniz müstakil bir devlet olarak Rusya Bolşevik Cumhuriyeti denilen bir devletle münasebatı siyasisinde hiçbir vakit Komünistlik ile Bolşeviklik esasatını dahi telaffuz etmemiştir. Zannediyorum ki Hariciye Vekiliniz muhtelif vesilelerle bu ciheti izah etmiştir. münasebatı doğrudan doğruya iki müstakil devletin karşı karşıya olan ve her biri kendine ait olan gayelerini tamamen mahfuz bulundurmak şartıyla, bugüne kadar böyle olduğu, bugünden sonra da böyle devam edeceğine şüphe etmeyiniz” (Ben deniz tekrar ediyorum, milletimizin, devletimizin, heyet-i âliyenizin Ruslarla olan *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 22 Ocak 1921, s. 333).

Mustafa Kemal Paşa, Avni Bey’in Mustafa Suphi konusundaki söylemlerine de cevap vererek Mustafa Suphi ve arkadaşlarının sözde millete faydalı olmak için Türkiye Komünist Fırkası’nı kurduklarını, aslında bu kişilerin vatanperver ve gerçek milli duygularla hareket etmediğini açıklamıştı. Mustafa Kemal’e göre; bu kişiler kendilerini himaye eden ve kendilerine önem atfeden Moskova’daki prensip sahiplerine yaranmak için bir takım olumsuz faaliyetlerde bulunmuşlardı. Mustafa Kemal Paşaya göre; bunlar yaptıkları teşebbüs ile Rus Bolşevizm’ini

çeşitli yollardan ülkeye sokmak istiyorlardı. Türkiye’de Bolşeviklik namına yapılan propagandaların sonucunda komünizm hakkında yeterli bilgisi olmayan kişilerin teşkilatlandıklarını ifade ederek, ülke haricinden gelen bazı kişilerin Bolşeviklik propagandası yapma bahanesiyle istenmeyen hareketlere giriştiğine dikkat çekmişti. Mustafa Kemal Paşa bu faaliyetlere, teşkilatlara karşı toplumun aydınlatılması ve buna uygun bir yöntem kullanılması gerektiğini açıklamıştı. Kullanılacak yöntem baskı ve zora dayalı olmamalıydı. Komünizmin memleket, millet ve din için kabul edilemeyecek bir düşünce olduğu anlatılmalı ve halk aydınlatılmalıydı. Mustafa Kemal Paşa bu konuda gönüllü hizmette bulunmak isteyenlerin olduğunu, bu nedenle onlara Ankara’da Komünist Fırkası kurmasına müsaade edildiğini de meclistekilere açıklamıştı. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye’nin Rusya ile iyi ilişkiler kurmaktan yana olduğunu, Ruslarla dostluğu sürdürmek istediğini belirtmişti. Nihayetinde Rusya komünistti. Türkiye, Rusların yönetim tarzını ve ideolojisini tahkir edecek bir tutum içinde olmamalıydı. Bu nedenle söz konusu fırkanın teşkiline engel olunmadı. (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 22 Ocak 1921, s. 333-334). Mustafa Kemal Paşa, Avni Bey’in Kazım Karabekir hakkındaki iddialarına da yanıt vererek, Kazım Karabekir Paşa’nın Bolşeviklere meyilli olmadığını hatta Mustafa Suphi’nin sınır dışı edilmesinde Karabekir Paşa’nın etkili olduğunu vurgulamıştı. “Kazım Paşa’nın komünistlerle temasta olanlara karşı komünist görünmesi vaki olabilir. Memleket ve millet için nâfi bir maskadı siyasi temin etmek içindir. Hakikatte Komünist ve Bolşevik olduğu için değildir” (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 22 Ocak 1921, s. 336).

Peki Mustafa Suphi neden sınır dışı edilmişti? Mustafa Suphi, Türkiye Komünist Fırkası heyeti ile 22 Ocak 1921 tarihinde Erzurum’a gelmişti. Fakat şehre sokulmayan Mustafa Suphi ve arkadaşları gözetim dahilinde Trabzon’a gönderilmişti. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa bundan iki gün sonra ülkeye girmek isteyen komünistlerin sınırdan kabul edilmemesi ile ilgili bir telgrafi On İkinci Fırka Kumandanlığına göndermişti. Bu süreçte Anadolu’daki komünist cereyanlara karşı önlemler de alınmaktaydı. Kâzım Karabekir Paşa’nın telgrafının bir kısmı şöyleydi:

Türk Komünistlerinden Mustafa Suphi ve on üç refikinin Bakû’de buldukları esnada, Sibirya ve Türkistan’dan avdet eden Osmanlı üsera-i askeriyesiyle, diğer teba-i Osmaniye haklarında suver-i muhtelifle ile şipoyan ve tecavüzatta bulunduğu ve birçok bigünahların idamıyla üseramızın sefalet ve perişanîyetlerinin temadisine mucip olduğu hakkında memleket efkârında aleyhlerine hasıl olan kanaatin ve infialin neticesi olarak Mustafa Suphi ve rüfeka-i Erzurum’da ve güzergahtaki ahalinin heyecanlı tezahüratı karşısında kalmış, aynı nefret ve galeyan Trabzon’da da toplanan bir cemiyet tarafından da izhar edilerek hiçbiri şehire sokulmamak ve yolcular memleket halkının bu nefret ve adem-i kabul-ü karşısında daha ziyade kalamayarak derhal kiraladıkları bir motora rakiben sahilden açılmışlardır. Hükümetin ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin tedabir-i sayesi ile canları mahfuz kalmıştır (Aslan,1997, s.321,322).

Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Anadolu’ya girişlerinde yaşadıkları gelişmeler Ruslar tarafından takip edilmiş ve bu konuda yetkili makamlara çeşitli sorular yöneltilmişti. Örneğin Trabzon Sovyet Konsolosu Bagirov, Trabzon Valisine 29 Ocak 1921 tarihli bir yazı ile yetkililerden açıklama istemişti. Bagirov, bu kişilerin III. Enternasyonal temsil ettiklerini belirtirken Kars’tan Trabzon’a gelen 17 kişilik heyete neden vahşice saldırılar yapıldığı, bu hissın kaynağının ne olduğu, bu kişilerin nerede bulunduğunu sormuştu. Valilik ise verdiği cevapta bu kişilerin hangi suretle ve ne için Türkiye’ye geldiklerinin bilinmediği belirtirken bilinen tek şeyin bu kişilerin Sibirya ve Türkistan’dan Bakû’ye gelen ve Türkiye’ye dönmek isteyen Türk harp esirlerinin tutuklanıp, eziyet ve idam edilmesine sebep olduklarıdır şeklinde bir açıklama yapmıştı. Halkın bu nedenlerden dolayı tepkili olduğunun anlaşılması üzerine Mustafa Suphi ve arkadaşları Trabzon’da kalmak istememişti. Onlara bir motor kiralanarak sağ salım Rus sahillerine gönderildiği açıklanmıştı. Kâzım Karabekir de halkın bu tutumunun sebebinin Mustafa Suphi heyetine duyduğu hissiyat olarak göstermiş, hareketin komünizm ve Rus Devrimine karşı olmadığını dile getirerek Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin gerilmesini engellemeye

çalışmıştı. 28 Ocak 1921 tarihinde Mustafa Suphi ve on üç arkadaşı Trabzon iskelesinden kayığa bindirilip Rusya'ya gönderilmişti. Ancak bu yolculuktan iki hafta geçtiği halde hiçbiri Rus sahillerine çıkamamıştı. Bir süre sonra Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürüldüğü anlaşılmış, olayda Trabzon Kayıkçılar Kâhyası Yahya Kâhya sorumlu tutulmuştur. Fakat konu tam olarak aydınlatılamamıştır. (Aslan,1997, s.324-340). TBMM'nde Avni Bey'in Mustafa Suphi hakkındaki beyanları ve soruları Mustafa Kemal Paşa tarafından aydınlatılırken meclisteki oturumlara komünizm hakkındaki müzakerelerle devam edilmişti.

Mecliste komünizm hakkındaki müzakeratta söz alan Kırşehir mebusu Yahya Galip Bey ise şu ifadelerde bulunmuştu:

Şarkta Rus İmparatorluğu üzerine kuud eden zevat Bolşeviklik namıyla bir nazariye çıkarmışlar. Bunlar bizimle hoş geçinmek istiyorlar. Tabii ki Müslümanlar, kendileriyle hoş geçinmek isteyen halk ile daima hoş geçinirler. Bu muhakkaktır ki Ehli Salibin yaptığı her şey bizim için muzırdır. İslâmiyet'in imhasını beklerler. Maahaza bizim Bolşevik, Komünistlik gibi Ehli Salipten doğmuş efkâra tebaiyet etmekteyiz de doğru değildir. Hamden Lillâhi Teâla bizim dinimiz İslâm, kitabımız Kur'an olmakla onu takip edeceğiz. Maa-hazâ iyice düşünmeliyiz. Biz ne için toplandık, maksadımız ne idi? Biz milleti halâs etmek için, vatanımıza taarruz eden düşmanları defetmek, istiklâlimizi, siyasetimizi muhafaza etmek için toplandık. Yoksa Şarkta çıkan bir fikre ittibâ etmek, Garpta çıkan bir fikri rehberi harekât etmek için toplanmadık. Maahâzâ bütün Müslümanlar kendi ananati dairesinde hareket etmek ister. Bolşeviklik takip etmek gayesi, milleti malûm olmayan bir yola sevk etmek ve millete ihanet etmektir. Bolşeviklik ile Komünistliği ayırmayacağım. Benim nokta-i nazarım, bunlar bizim milletimize mazarrattan başka hiçbir menfaat vücuda getirmez. Bu fikrin sahasını tevsia çalışmak, bizim esasatımızı rahnedar ederler (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 22 Ocak 1921, s. 337).

Kâzım Karabekir ise Ankara'da kendisi hakkında çıkan dedikodulardan oldukça sıkılmıştı. 12 Aralık 1921 yılında yazdığı bir mektupta hakkında çıkan dedikoduların asılsız olduğunu şu şekilde anlatmıştı:

Her şeyden evvel şarkın daha Harb-i Umumi'de Ermenilerden serian tahlisinde ne büyük âmil olduğum ve bilhassa Erzurum'u katliâm ve yangından kurtarmaklığım tarih-i harbimizce tevsik olunmuştur. Mütarekede ise Şark ordusunun silahlarını vermemek ve Anadolu ittihadına şarkı üssü'l-hareke yapmak plan ve azminden sonra askeri ve siyasi vazifeleri tamamıyla yapmakla vicdanen pek müsterihim. İnce ve derin düşüncelerimle ki müthiş cereyanlara rağmen Bolşeviklerle hüsn-i münasebet temin edilmiş ve silah ve paraca hayli yardımlar kazanılmıştır. Yine birçok entrikalara rağmen Şarkta halkçılık, Envercilik perdeleriyle Bolşeviklik ilanının önünde durdum...(Karabekir, 2008, s.1168)

TBMM'ndeki mebuslardan Yahya Galip Bey'e göre; Bolşeviklik İslâmiyet'e karıştırılmamalı ve ülkeden çıkarılmalıdır. Yahya Galip Bey, yaptığı konuşmada meclisin yolundan şaşmayacağını ve İslâm'dan vazgeçilmeyeceğini dile getirmişti (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 22 Ocak 1921, s. 338). Anlaşılan o ki komünizm mecliste İslâm için tehlikeli bir sistem olarak algılanmıştı.

TBMM'de Komünizm hakkındaki müzakerenin yapılmasından sonra Türk- Rus ilişkilerine dair gelişmeleri meclisteki Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'in verdiği beyandan anlamak mümkündür. Moskova Antlaşması öncesinde Türk- Rus ilişkileri hakkında meclise bilgi aktaran Ahmet Muhtar Bey, Doğu Cephesi'nde başlatılan askeri harekâtın sonrasında Rus Şûralar Hükümeti ile ittifak yapıldığını ve bunu haber alan İngilizlerin bu ittifak aleyhine çalışmaya başladığını aktarmıştı. Muhtar Bey'e göre; söz konusu ittifak Garp emperyalizmine ve bütün dünyada hüküm süren emperyalizme karşı indirilen bir darbe idi. Türkiye ile Rusya arasındaki ittifaka darbe indirmek isteyen İngilizler propaganda yapmaya başlamışlardı. Ankara Hükümeti ile İstanbul Hükümeti'nin ortak hareket etme konusunda anlaştıkları yönünde yanlış bir bilgiyi Türk- Rus ilişkilerini bozmada propaganda malzemesi olarak kullanmışlardı. Zira Azerbaycan'da İngilizler tarafından Bolşevikler nezdinde propaganda yapılmıştı. Türklerin İngilizlerle birlikte Bolşevikler aleyhinde ittifak edecekleri yönünde yapılan propaganda 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın TBMM'ye gönderdiği telgraftan anlaşılmaktadır. Bu haberin Meclise

ulaşmasından sonra 19 Haziran 1920 yılında durumun tezkip edilmesi için konu Propaganda Müdüriyetine havale edilmişti (BCA, 19.06.1920, 30-18-1-1/ Yer:1-2-16). Muhtar Bey' e göre; İngilizler bu propagandada kısmen başarılı olmuş ve Rusya'dan Türkiye'ye gelen yardımlar kesilmişti. Bu süreçte Çiçerin ile Bekir Sami Bey ile görüşme yaparken Çiçerin, Van ve Muş tarafındaki bazı arazilerin Ermenilere bırakılmasını teklif etmişti. Muhtar Bey bu gelişmeleri, İngiliz propagandalarının bir sonucu olarak değerlendirmekte ve Türklerin her fırsatta Ruslara iyi niyetle yaklaştığını, ittifaktan yana olduğunu söylemekteydi. Muhtar Bey, İngiliz propagandalarında Ankara Hükümeti ile İngilizlerin anlaşığı ve Bolşevik hükümetine karşı Kafkasya'da bir cephe tesis edileceği bunun karşılığı olarak ta Türkiye'ye Azerbaycan'ın hibe edileceği anlatıldığını açıklamıştı. Muhtar Bey, Ankara Hükümeti'nin böyle bir siyaset takip etmediğine dair Rusları inandırmaya çalıştıklarını ve bunun neticesinde Rusların Türklere inanarak 6 Ocak 1921 tarihli bir telgraf ile siyasi bir anlaşma ve askeri ittifak teklif ettiğini meclise açıklamıştı. Bu gelişme meclisteki mebusları heyecanlandırmış ve ittifak olasılığı sevinçle karşılanmıştı (TBMM Gizli Celse Zabıtları, D:I, C:III, 137. İnikat, 24 Ocak 1921, s. 251-252). Bu süreçten sonra Türk-Rus ilişkileri dostluk anlayışı içerisinde gelişmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın bu dostluğa oldukça önem vermekteydi. Zira Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1921 tarihinde meclisteki konuşmasında "Rus Bolşevik Cumhuriyetiyle mevcut münasebatımız hüsnü cereyan ve devam etmektedir. Ve bu münasebatı el yevm Moskova'da bulunan heyeti murahhasamızın dâhil bulunduğu konferansta daha ciddi esasata istinat ettirerek takviyeye çalışmaktayız. Bu mesaimizin tamamen arzuyu millete tevfiğ olunacağına şüphe yoktur" şeklinde bir ifadeyle bulunmuştur" (TBMM Zabıt Ceridesi, 1 Mart 1921, D:I, C:I, İçtima:2, s.4-5).

Batı Anadolu'da 22 Haziran 1920 tarihinde başlayan Yunan saldırısının artması nedeniyle Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişmesi Ankara için daha fazla önem kazanmıştı. Ankara ve Moskova arasında bir takım uyuşmazlıklara rağmen iki taraf birbiri ile temas kurmuştu. Çiçerin, M. Budu Medivani'yi Ankara'ya elçi olarak göndermiş, Mustafa Kemal ise Ali Fuad (Cebesoy) Paşayı Moskova elçiliğine tayin etmişti (B.C.A., 09.11.1920, Fon:30-18-1-1/ Yer:1-18-12). 1 Eylül 1920'de Doğu Milletleri Kongresi toplanmış ve bu kongrede M. Kemal'in Anadolu'da yürüttüğü siyasetin komünizmle ilgili olmamasına rağmen Şûra Hükümeti'nin Anadolu hareketine yardım edeceği vurgulanmıştı (Gönlübol vd., 1996, s.26-27). Sovyetlerin, M. Kemal'in yürüttüğü harekete destek vermesinin temel nedeni ise söz konusu hareketin İngilizlere ve emperyalizme karşı verilmesi idi. Türkiye-Sovyet Rusya ilişkilerinde yeni bir ürünün elde edilmesi Ali Fuat Paşa'nın gayretleri ve I. İnönü Savaşı'nda Yunan ordusunun yenilgiye uğraması sonucunda olmuştur. Nihayetinde 16 Mart 1921'de Moskova'da Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanmıştı (Ertan vd., 2011, s. 137). TBMM'nin temsilcileri Ali Fuat Paşa, Yusuf Kemal Bey, Dr. Rıza Nur Bey idi. Moskova Antlaşması'na göre;

İki taraftan birinin tanımadığı devletlerarası bir senedi, diğeri de kabul etmeyecektir. Sovyet Rusya, Misak-ı Milli'yi tanıyacaktır. Sovyetler, TBMM, Ermenistan ve Gürcistan arasında imzalanmış antlaşmalara göre tespit edilmiş olan hududu, Batum'un Gürcistan'a geri verilmesi şartıyla kabul edecektir. Ancak Türkiye, Batum Limanı'nı serbestçe kullanabilecek ve bölge halkına geniş bir özerklik geri verilecektir. Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'sı arasında imzalanmış olan antlaşmalar geçersiz olacaktır. Sovyetler, kapitülasyonların kaldırılmış olmasını kabul edecekler, iki devlet, aralarındaki ilişkileri sıklaştıracak iktisadi, mali vesâir anlaşma yapılacaktır. Rusya elinde bulunan bütün esirleri üç ay içinde iade edecektir (Ertan vd., 2011, s. 137).

Moskova Antlaşması TBMM açısından diplomatik bir başarı olarak değerlendirilmelidir. Bu diplomatik başarı aslında 1920 ve 1921 yılındaki Türklerin askeri başarılarının bir ürünü sayılabilir. Söz konusu antlaşma, Kazım Karabekir'in Doğu Cephesi'ndeki askeri başarıları ve siyasi hareketleri ile Batı Cephesi'nde kazanılan İnönü Zaferinin diplomatik bir kazanımı olarak da ele alınmalıdır (Gönlübol vd., 1996, s. 27) Mustafa Kemal Paşa'nın Rusya'ya karşı duyduğu güvenin ve dostluk arzusunun Rusya'ya gönderilen murahhaslar tarafından da açık bir şekilde

temsil edilmesi ve TBMM'nin üyeleri olan mebusların verdiği manevi destek bu siyasi başarıya ulaşmada en önemli etmenlerdi. Moskova Antlaşması ile TBMM'nin manevi, Türk ordusunun ise maddi gücü artmıştır. Bu anlaşma ile Türkiye dış destek kazanmakla kalmamış, emperyalizme karşı duruşunu netleştirmiştir. TBMM'deki mebuslar farklı bir din ve rejime sahip devletlerle siyasi anlaşma yapma konusundaki çekincelerini azaltmışlardır. Mebuslar, farklı bir rejimi ülkeye sokmadan da kendisinden farklı bir devletle siyasi anlaşma yapabileceklerini görmüşlerdir.

Yapılan bu anlaşmanın, Rusya'nın diğer Doğu hakları ile özellikle İran ile yaptığı dostluk ve işbirliği antlaşmasından farklı özellikler taşıdığı göze çarpmaktadır. Benzer taraflarının bulunmasına rağmen, daha az propagandist bir dille yazılmış bir antlaşmadır. Tarafların birbirlerine karşı tutumu ise dikkatlidir. Sekizinci maddede sözü edilen, tarafların birbirlerinin ülkesinde faaliyet ve propaganda yapmaması ve ardından "Türkiye coğrafyası"nın tanımlanması, Türklerin Sovyetlerde etki alanları oluşturması ihtimali karşısında, Türk Devleti sınırları dışında bir Türk topluluğu tanımlamasına girmenin önüne engel teşkil etmektedir. Bütün bu çabalar tarafların birbirlerinden korktukları konuları ortaya koymaktadır. Türk devleti, bir Bolşevik propagandasından çekinmekte, Sovyet Rusya ise, Türklerin Sovyet idaresi altındaki Türk-Müslüman toplumunu etkilemesi endişesini taşımaktadır (Çolak, 2001, s.41)

Kars Antlaşması Öncesinde TBMM'de Sovyet Rusya Hakkında Sunulan Görüşler

1921 yılı içinde Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde Kafkas Cumhuriyetleri oldukça önem arz etmekteydi. Özellikle Sakarya Savaşı'nın kazanılmasının ardından bu cumhuriyetlerle yapılan Kars Antlaşması'nın şekillenmesinde Sovyet Rusya'nın rolü büyüktü. Bu nedenle TBMM'de mebuslar Kars Antlaşması öncesinde Kafkas Cumhuriyetleri ve Sovyet Rusya hakkında fikir alışverişinde bulunmuşlardı. Konferansın koşulları, anlaşmanın içeriği ve Rusya'nın bu anlaşmadaki rolü tartışılmıştır. Mebuslar, dış ilişkiler konusunda yetkilileri sorgulamışlardı. Örneğin, TBMM'nde 11 Ağustos 1921 tarihindeki gizli oturumda Mustafa Durak Bey Kars'taki konferansa dair mecliste yeteri kadar bilgilendirmenin yapılmadığını ifade etmişti. İleride yapılacak anlaşmadan tüm meclis üyelerinin sorumlu tutulacağına işaret ederek Kars'ta yapılan konferansın konusunun ne olduğunu sormaktan çekinmemişti (TBMM Gizli Celse Zabıtları, D:1, C:2, İçtima: 2, 64.İnikad, 11 Ağustos 1921, s. 211).

13 Eylül 1921 yılındaki gizli oturumda dönemin Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Büyük Millet Meclisi hükümeti ile Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan arasında Kars'ta toplanacak konferans hakkında malumat vermişti. Yusuf Kemal Bey malumatı verirken Kars konferansı öncesinde Rus, Gürcü, Azeri, Ermeniler ile Türklerin yakın zamandaki ilişkilerinden bahsetmişti. Türk delegeleri Rusya'da bulunduğu zaman Rusya Hariciye komiserliği tarafından Ankara hükümetine bir telgraf gönderilmişti. Bu telgrafa göre Rusya, Ankara ile yapılacak müzakerenin bir konferans şeklinde gerçekleşmesini istemişti. Türk delegeleri Moskova'ya gittiklerinde onlara da aynı teklif yapılmıştı. Ruslar, ayrıca bu konferansta Gürcü, Ermeni ve Azerilerin de bulunmasını teklif etmişlerdi. Yusuf Kemal Bey'in aktardığına göre Türk heyeti oldukça temkinli davranmaktaydı ve Ankara'dan talimat almadığı sürece kendi yetkisinin dışına çıkmayı istemiyordu. Türk delegeleri Rusların ısrarlarına rağmen öncelikle kendileri ile bir görüşme yapacaklarını daha sonra Bakü'de Azerbaycanlılarla, Tiflis'te de Gürcüler ile görüşebileceklerini belirtmişlerdi. Bununla beraber Türk heyeti, Ruslara Ermeniler ile görüşmek için yetkiye sahip olmadıklarını ve hâlihazırda Ermeniler ile Türkler arasında Gümrü Antlaşması'nın var olduğunu hatırlatmışlardı. Heyet hükümetten talimat almadan bu konuda bir görüşme yapmak istemediğini açık bir dil ile ifade etmişti. Konferans öncesi görüşmede Ruslar, Türk heyetine özellikle üç cumhuriyetin bağımsızlığına riayet edilmesi gerektiğini dile getirmişlerdi. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, meclisteki konuşmasında Rusların bu konuyu çok önemsediklerini ifade etmişti. Türklerin bu üç cumhuriyetin bağımsızlıklarına ters bir antlaşma imzalamaması istenmişti. Yusuf Kemal Bey, bu talep karşısında Ankara hükümetinin bunları hâlihazırda müstakil hükümetler olarak tanıdığını ifade etmişti. İki tarafın fikir birliği

neticesinde Ankara'nın söz konusu cumhuriyetlerin bağımsızlığına riayet edeceği ve bağımsızlıklarını bozacak bir harekete girmeyeceği konusunda senet yapılmıştı. Görüşmelerin nihayetinde Moskova Antlaşması imzalanmıştı. Sonraki süreçte Türk heyeti Bakü'ye gitmişti. Fakat Azerbaycan Hariciye Komiseri ve Hükümet Başkanı (Neriman Nerimanof), Türklerle hemen bir antlaşma imzalamaktan çekinmişlerdi. Türk temsilcileri Neriman Nerimanof'a Nahçıvan meselesini açmışlardı. Önceki anlaşmalarda Türkler, Nahçıvan'ın himaye hakkını Azerilere vermişti. Bu himaye hakkı üçüncü bir devlete devretmeme şartı ile tanınmıştı. Türkiye'nin bu konuda kaygıları vardı. Bir gün komünizm ülkede etkili olursa bu bölge ile ilgili özel hükmün ne olacağı Türkiye için bir kaygı kaynağı idi. Türkiye'nin bu kaygısına rağmen Nerimanof bambaşka bir teklif ile Türk heyetinin önüne çıkmıştı. Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve belki de Dağıstan'ın emperyalizme karşı işbirliği yapabileceklerini dile getiren Nerimanof, Türkiye'yi de buna dâhil etmek istediğini söylemişti. Türk heyeti ise bu yeni ittifak teklifi için talimatlarının bulunmadığını söyleyerek temkinli bir tavır sergilemişlerdi. Türk heyeti yapılacak konferansın Kars'ta yapılması teklifini yaparken haberleşme problemlerini öne süren Azeriler ise Bakü'de yapılmasını teklif etmişlerdi. Nihayetinde Azerbaycan Hariciye Komiseri Hüseyinof ve Azerbaycan Adliye Nazırı Behbud Beyler Türk heyetinin teklifini kabul ederek Kars'a geleceklerini bildirmişlerdi (TBMM Gizli Celse Zabıtları, D:I, C:II, 75.İnikad, 13 Eylül 1921, s. 227). Türk heyeti daha sonra Tiflis'e giderek Gürcü temsilcileri de Kars'a davet etmişlerdi. Türk heyeti yapılacak konferansın Anadolu'da Kars'ta yapılmasını istemekteydi. Cenubi Kafkasya ülkeleri yapılacak konferansın Kars'ta toplanması Türkiye açısından önemliydi. Türkiye kendi sahasında yapacağı bu konferansla dış ülkelerde siyasi bir etki yaratmak istiyordu. Yusuf Kemal Bey, Kazım Karabekir başkanlığında bir delege heyeti teşkil etmek istiyordu. Ankara hükümeti Cenubi Kafkasya ülkeleri ile olan ilişkilerini daha muntazam ve belirgin bir şekilde getirmek istiyordu. Yusuf Kemal Bey, Nafia Müsteşarı Muhtar Bey'i, Burdur Mebusu Veli Bey'i, Memduh Şevket Bey'i murahas olarak, Maliye müfettişlerinden Muvaffak Bey'i maliye müşaviri olarak, Batum Mebusu Edip Bey'i müşavir olarak seçtiklerini meclise açıklamıştı (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 13 Eylül 1921, s. 228).

Yusuf Kemal Bey'den sonra Dr. Rıza Nur mecliste söz alarak önemli açıklamalarda bulunmuştu. Dr. Rıza Nur'un ifadelerinden Türk ve Rus ilişkilerinin gelişimi hakkında bilgi almak mümkündür. Dr. Rıza Nur'un açıklamalarına göre; Ruslar, önceleri Gümrü Anlaşması'nın feshedilmesini istemekteydi. Dr. Rıza Nur'a göre Azerbaycan'daki hükümet içerisindeki 10-15 komiser yönetimde oldukça etkindi. Bunlar Rus yanlısı idiler ve Ruslara hizmet etmekteydiler (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 13 Eylül 1921, s. 229-230). Dr. Rıza Nur'a göre; Türklere konferans teklifinin amacı Gümrü Muahedesini feshettirmek ve Ermenileri himaye etmektir. Dr. Rıza Nur'a göre; Gümrü muahedesini ile Ermenilerin arazisi tahdit edilmiş ve onlara kontrol konulmuştu. Ruslar bu gibi tutumlara kesinlikle tahammül edemiyorlardı. Ona göre; Ruslar bu durumu ortadan kaldırmak istemekteydiler. Rusların diğer amacı ise Kafkas konfederasyonu kurmaktı. Rıza Nur'a göre böyle bir konfederasyonun varlığı Türkiye'nin kabul edemeyeceği bir durumdu. Dr. Rıza Nur, meclisteki konuşmasında Rusya'nın böyle bir konfederasyonu kurma düşüncesinin altında yatan nedenlere işaret etmişti. Rusya'da Bolşeviklik bir gün düşecekti. Böyle bir durumda Kafkas askerlerinin Rusya'ya sevk olacağı, Türkün kanı ile Moskova'da Bolşevikliğin besleneceği iddiasında bulunmuştu. Dr Rıza Nur meclisteki konuşmasında bu tür olasılıkları anlattıktan sonra Rusya'nın Türkiye'nin dostu olduğuna ancak Türkiye'nin komünizmin dostu olmadığına işaret etmekte ve bu durumu birbirinden ayırmaktaydı. Dr. Rıza Nur, konuşmasının devamında Rusların, Türklere Yunanlılara karşı taarruzda kullanmak üzere kızılordu gönderme teklifinde bulunduğundan bahsetmişti. Dr. Rıza Nur konuşmasında kızılorduya bu konuda güvenmediğini, kızılordunun Anadolu'ya gelemeyeceği gelse bile bir noktada duracağına işaret etmekteydi. Dr Rıza Nur, Kafkas Cumhuriyetleri ile ayrı ayrı anlaşma yapmaktan yanaydı ve Rusya'nın Kafkas devletleri ile yapılan anlaşmalarda bir rol oynamasından

pek de memnun görünmemekteydi (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 13 Eylül 1921, s. 229-230). Dr. Rıza Nur'a göre; Ruslar Ankara Hükümeti'ne tam olarak güvenemiyordu ve Ruslar bunu açıkça dile getirmişlerdi. Bekir Sami Bey'in Fransızlarla görüşmesi, Londra'ya heyet gönderilmesi Bolşevikler tarafından hoş karşılanmamıştı. Kendi aleyhlerine bir ittifak kurulacağı fikrine kapılmışlardı. Çiçerin bunu açık bir dille ifade etmişti. Dr. Rıza Nur'a göre Azerbaycan ile anlaşma bir an önce yapılmalıydı. Bu anlaşmalar Türkiye için hayati bir önem arz ediyordu. Azerbaycan milleti milli hisleri ile Türklere para ve askeri yardım yapmak istemekteydi.

Meclisteki görüşler Kafkas cumhuriyetleri ile müzakere ve anlaşmaların ayrı ayrı yapılmasından yanaydı. Konya mebusu Vehbi Bey bu cumhuriyetlerin birbirinden ayrı olduklarını savunarak görüşmelerin de ayrı yapılmasını öne sürmüştü (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 13 Eylül 1921, s. 232). Kars mebusu Cavit Bey'in aktardığı bilgilere göre; İngilizler, Kafkas topraklarından çekildikten sonra Şark Cephesi'nde Ruslarla birlikte hareket etme düşüncesindeydi. Cavit Bey'e göre Rusların hedefi Ermenistan ve Gürcistan'ı ezmektir. Rus ordusu ile müşterek hareket etmenin amacı Ermenistan ve Gürcistan tarafından gelecek tehdide perde çekmektir. Ancak bu süreçte Şark Cephesi Rus ordusundan umduğunu bulamamıştı. Bakû ve Gence'deki Rus eylemleri Şark cephesinin beklentilerinin tersine gelişti. Cavit Bey, meclisteki konuşmasında Rus ordusunun gücünün eskisi kadar iyi olmadığına da dikkat çekmişti. Cavit Bey, "Türk komünist olamaz", "Rusya Hükümeti bizimle kuvvetli bir müttefik olmakla beraber, korkulu bir düşman olamaz" gibi ifadeler kullanmıştı. Cavit Bey bu sözleri ile Türkiye'nin Rusya hakkındaki bakış açısını netleştirmeye çalışmaktaydı. Ona göre; Rusya'nın amacı Kafkasya'da bir hükümet kütlesi teşkil etmek idi. Ayrıca Cavit Bey'in aktardığına göre; Rusya Türklere silah vermeyi vaat etmişken öte yandan Ermenistan gelecek silahların verilmesine engel olmuştu. Cavit Bey bu üç Kafkas devletin Rusya'nın oyuncağı olduğunu, Gürcistan'ın Türklere müzakereye girmemesinin nedeninin kendi kararlarından öte Rus etkisinden olduğunu meclisteki mebuslara aktarmıştı (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 13 Eylül 1921, s. 233).

İstanbul mebusu Ahmet Ferit Bey ise TBMM'de yaptığı konuşmada söz konusu üç cumhuriyetin Rus etkisi altında olduğunu bundan dolayı Rusya'yı bir tarafa bırakarak ayrı ayrı müzakere yapmanın pek mümkün olmadığını dile getirmişti. Ona göre; bu cumhuriyetlerin yönetimlerinde Bolşeviklerin adamı vardı ve Türkiye harp ile uğraşırken bu cumhuriyetlerle uğraşmaya vakit bulamaz, milli menfaatlerini tamamıyla gerçekleştiremezdi. Ahmet Ferit Bey'e göre Türkler elini kolunu bağlayıp oturmamalıydı. Harpten elde edilmek istenen gaye barış yoluyla sağlanmalıydı. Ahmet Ferit Bey'e göre; Kafkasya meselesi sürekli göz önünde bulundurulmalıydı. Ferit Bey de konuşmasının devamında "Biz Bolşevik değiliz, olmayacağız" demişti. Mebusların büyük bir kısmının Rusya'ya ilişkin görüşlerini bildirdikten sonra Türklerin komünist olmayacağını mutlaka vurgulamaları dikkat çekicidir. Birçok mebusun fikirlerini beyan ettikten sonra böyle bir vurguyu özellikle yapmasının altındaki nedenler araştırmaya değerdir.¹

TBMM'nin 13 Eylül 1921 tarihinde gerçekleşen oturumda mebuslar Rusya ve Kafkas ülkeleri hakkında bahsi geçen konuşmaları yaptıktan sonra Yusuf Kemal Bey tekrar söz alarak Türk-Rus dostluğu hakkında bazı fikirlerini açıklamıştı. Yusuf Kemal Bey, ülkenin maddi kuvvetlerini mümkün olduğu kadar arttırmak niyetinde olduğunu siyasi gücü de çoğaltmak gerektiğini ifade etmişti. Dış siyasette diğer devletlerle düşman olmanın, çekişmenin, çare kapılarını kapatmanın iyi bir tercih olmayacağını anlatmıştı. Dış siyasette bu tür yönelimlerin sürdürülmesinin ülkeleri felakete götüreceğini anlatan Yusuf Kemal Bey, kendi görevinin

¹ Erzurum mebusu Mustafa Durak Bey, Ahmet Ferit Bey'in u konuşmasından sonra onu Bolşevik olmakla itham etmişti.

Batıdan ve Doğudan Türkiye'ye dayanak aramak olduğunu dile getirmişti (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 13 Eylül 1921, s. 236).

TBMM'de Rusya'ya yönelik düşünceleri öğrenebileceğimiz diğer bir oturum 19 Eylül'de gerçekleşmişti. 13 Eylül 1921 tarihinde Sakarya Savaşı'nın kazanılmasından sonra Mustafa Kemal'in 19 Eylül 1921'de TBMM'inde yaptığı konuşmasında Türkiye'nin Rusya'ya olan bakış açısı çok net bir şekilde gösterilmiştir.

Efendiler, bütün cihanın bilmesi lâzımdır ki: Türk halkı, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükümeti, uşak muamelesine tahammül edemez. Her medeni millet ve hükümet gibi varlığının, hürriyet ve istiklâlinin tanınması talebinde katıyen musıfırdır ve bütün davası da bundan ibarettir. Biz cenkçi değiliz. Sulhperveriz ve bir an evvel sulhun teessüsünü görmek ve ona yardım ve hizmet etmek isteriz. Bir Rusya ile dostuz. Çünkü Rusya herkesten evvel bizim hukuku milliyemizi tanıdı ve ona riayet etti. Bu şart dahilinde bugün olduğu gibi yarın da ve daima Rusya Türkiye'nin dostluğundan emin olabilir. Binaenaleyh İtilaf Devletleri dahi mevcudiyet ve istiklâli millimizi tanıdıkları takdirde onlarla da aramızda hiçbir sebebi ihtilâf kalmayacaktır ve derhal sulh ve münasebat teessüs edebilir (TBMM Zabıt Ceridesi, D:I, C:12, İçtima:79, 19 Eylül 1921, s.262).

Mustafa Kemal Paşa, bu konuşması ile Türkiye- Rusya dostluğunun sağlam bir yapıya sahip olduğuna ve uzun vadede de bu durumun devam edeceğine dair Batı dünyasına mesaj vermiş ve Batı dünyasının sulha yanaşması için bir kapı aralamaya çalışmıştı. Mustafa Kemal Paşa, Türk-Rus dostluğunu pekiştirmenin Türk Bağımsızlık Savaşı'nın kazanılmasında önemli bir etki yaratacağını düşünmekteydi. Rus desteği sayesinde milli mücadelenin maddi ve manevi gücünün artacağı yönündeki görüşleri ile haklı çıkan Mustafa Kemal Paşa, Sakarya Savaşı'nın kazanılmasından sonra yaptığı bu konuşmada adeta Rusya'ya teşekkür etmiştir. Sakarya Savaşı'nın kazanılmasının ardından Tür-Rus ilişkilerini pekiştirecek ikinci diplomatik hamle yapılmış ve 13 Ekim 1921 tarihinde Kars Antlaşması imzalanmıştır.

24 Ekim 1921 tarihli TBMM oturumunda Harice Vekili Yusuf Kemal Bey Kars Antlaşması hakkında meclise açıklamalarda bulunmuştu. 26 Eylül'de açılmış olan Kars Konferansı'nın sona ererek 13 Ekim'de antlaşmanın imzalandığını ifade etmişti (TBMM Zabıt Ceridesi, D:I, C:13, 99. İçtima, 24 Ekim 1921, s. 258). Kars Antlaşması'nın tercümesini mecliste okumuştur. Yusuf Kemal Bey, bu anlaşmanın TBMM Hükümeti, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Şûralar Hükümeti Cumhuriyetleri, Rusya Sosyalist Federatif Şûralar Hükümeti Cumhuriyesinin iştirakleri ile yapıldığını dile getirmişti. Anlaşmayı yapan devletlerin kendi aralarında daima samimi ilişkiler sürdürdüğünü aktarmıştı. Bu devletlerin; milletlerin dostluğu, kendi geleceğini serbestçe belirleme hakkı gibi konularda birlik olduklarını dile getirmiştir. TBMM Hükümeti adına Edirne Mebusu ve Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Burdur Mebusu Vekili önceki Nafia Müsteşarı Muhtar Bey ve Türkiye'nin Azerbaycan Mümessili Memduh Şevket Bey'in konferansa katıldığını açıklamıştı. Ermenistan Sosyalist Şûra Hükümeti Cumhuriyesi Hariciye Komiseri Komiseri Eskinaz Muradyan ve Dahiliye Komiseri Bogos Mazikyan, Azerbaycan Sosyalist Şûra Hükümeti Cumhuriyesi Devlet Murakabesi Halk Komiseri Bihmut Şah Tahtinska'yı, Gürcistan Sosyalist Şûra Hükümeti Cumhuriyesi Harbiye ve Maliye Komiseri Aleksandre Suvaylentze, Rusya Sosyalist Federatif Şûralar Hükümeti Cumhuriyesi Litvanya Mümessili Jak Hatseki'yi tayin etmişti. Yusuf Kemal Bey, Kars Antlaşması'nın 20 maddesini mecliste söz konusu oturumda okumuştur. Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan hükümetleri bu anlaşmayla Türkiye'nin Kafkas sınırlarını kabul etmişlerdi. Anlaşma ile taraflardan birine zorla kabul ettirilmek istenilecek hiçbir barış anlaşmasını veya diğer bir uluslar arası bir senedi tanımamak konusunda hemfikir olacaklardı. Söz konusu üç devlet, Türkiye Milli hükümetinin tanımadığı hiçbir uluslar arası senedi tanımamayı kabul etmişlerdi. Türkiye tabiri ile belirtilen arazinin 28 Ocak 1920 tarihli Misak-ı Milli'nin ihtiva ettiği arazi olarak kastedilmişti. Böylece söz konusu üç cumhuriyet Misak-ı Milli'yi bu anlaşma ile tanımıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, D:I, C:13, 99. İçtima, 24 Ekim 1921, s.

259-261).

Kars Antlaşması, Moskova Antlaşması'nı pekiştiren bir antlaşmaydı (Antlaşma metni için bkz. Gürün, 1983, s.42-47). Bu antlaşma ile Türklerin Doğu Anadolu'daki egemenliği sağlanmıştı. Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki bu diplomatik bağ İngiltere'nin Kafkas siyasetinin başarısızlığa uğradığını göstermişti (Ada, 2018, s.1117). Antlaşma ile üç Kafkas devleti Misak-ı Milli'yi tanımış ve Doğu sınırları güvenlik altına alınmıştır. Aynı zamanda bu antlaşma ile Rusya'dan gelecek yardımların da önü açılmıştır (Çolak, 2010, s.111).

Rusların Türk Dış Siyasetine Duyduğu Kuşku ve TBMM'inde Bu Yönde Yapılan Tartışmalar

TBMM'de Rusya'ya dair fikirleri öğrenebileceğimiz diğer bir oturum 12 Aralık 1921 tarihinde gerçekleşmişti. 12 Aralık 1921 tarihli meclis oturumunda Fevzi Paşa İngilizlerin Türkiye üzerindeki siyasetinden bahsetmişti. Fevzi Paşa, diğer mebuslara İngiliz siyasetinin Türk-Rus ilişkilerine olan etkilerini aktarmıştı. Fevzi Paşa şu saptamalarda bulunmuştu: Türkler Doğu'da Ruslarla anlaşma yapmıştı. Fransızlarla da anlaşma yapılmak üzereyken İngilizler, Türkleri Ruslara jurnal etmişlerdi. Fevzi Paşa'ya göre; İngilizler, Türkler aleyhine propaganda yapmışlardı. Bu propagandaların sonucunda Türkler Rusların gözünde şüpheli bir hale gelmişlerdi. Rus güçlerinin Batum ve Tiflis'e gelmesi, İslâm cemiyetlerinin hapse sokulması ve Türklere gönderilen cephanelerin Batum'da tutulmasını da delil olarak göstermişti. Fevzi Paşa'nın aktarımına göre; Rusya, Türklerin Fransızlarla anlaşma yapması ve çeşitli imtiyazlar vermesini kendi prensiplerinin aleyhine değerlendirmekte idi. Fevzi Paşa, Rusların Türk siyasetine karşı bakış açısını şu şekilde ifade etmişti: "Türkiye hem kapitalizme karşı harp ediyor hem de sermayedarlara fırsatlar tanıyordu. Bu da Rusları, Türklerden uzaklaşıyordu." Bu nedenle Türk dış siyasetinin genel hatlarının çizilmesi gerekiyordu. Aynı oturumda söz alan Lazistan Mebusu Osman Bey ise Türk- Rus ilişkilerine zarar veren başka bir konudan bahsetmişti. Osman Bey, ticaret yapma amacı ile Karadeniz kıyılarına yanan Rusların olumsuz muamelelere maruz kaldığını belirtmiş ve bu muameleleri eleştirmişti. Bu bölgelerde Rusların Türklerden çekindiğine işaret ederek Rusya ile Türkiye arasındaki halin ıslah edilmesini önermişti. Mebuslar, mecliste Türk- Rus ilişkilerine dair fikirlerini sunduktan sonra söz konusu celsede Sovyet Rusya ile yapılan dostluk anlaşmasına sadık kalınacağı teyit edilmişti. Hiç hesapta yokken ortaya çıkan kuşkunun giderilmesi bu yolla da İngiliz entrikalarının boşa çıkarılması konusunda fikir birliğine varılmıştı (TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, C:II, İçtima: II, 126. İnikat, 12 Aralık 1921, s. 456-465).

Mebuslar, TBMM'de özellikle 1921 yılında Türk-Rus ilişkilerine dair düşüncelerini daha fazla ifade etme olanağını bulmuşlardı. 13 Aralık 1921 yılında gizli celsede Aydın Mebusu Mazhar Bey, Türkiye'nin 1920 yılında takip ettiği Rus ve Doğu siyaseti hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştu. Mazhar Bey'e göre 1920 yılında Ruslar ve Şark âlemine karşı ufak bir ışık görünmeyecek kadar karanlık siyaset güdülüyordu. Mazhar Bey, Türkiye'den Rusya'ya giden heyetin başında olan Bekir Sami Bey'in Rusya'da Türkiye'nin Şark siyasetinin aleyhine çalıştığını iddia etmişti. Aydın Mebusu Mazhar Bey'in iddiasına göre Bekir Sami Bey, Batum ve Tiflis'te bölgesindeki yabancılara bu tür fikirlerini beyan ettikten sonra gittiği diğer vilayetlerde Rusya siyaseti aleyhinde bulunduğunu, İngiliz ve Fransızlarla yaptığı görüşmeler de Şark aleyhinde vaatlerde bulunduğunu söylemişti. Ona göre; İngilizler, Bekir Sami Bey'in ifadelerini ve vaatlerini Ruslara iletmemişti. O andan itibaren Ruslar, Türklere karşı şüpheyle yaklaşmıştı. Rusların Türkiye'ye karşı kuşku dolu davranışlarının sebebi 1921 yılı Türk-Fransız itilafnamesine değil Bekir Sami Bey'in politik faaliyetine bağlamıştır. Mazhar Bey, Bekir Sami Bey'in bu davranışının neticesinde Türk sınırına kadar gelen paranın geri gittiğinden bahsetmiştir. Mazhar Bey'in iddiasına göre Bekir Sami Bey Londra'daki müzakeresinde onlara Yunanlılar yerine Türkleri tutarsanız silahlarımızı Şark'a yöneltiriz dediğini ifade etmiştir. Müzakere sırasında bu sözlerin Sami Bey'in bilgisi olmadan İngilizler tarafından kayda

geçirilmesi ve ilan edilmesi sonucunda Türklere karşı beslenen hislerin değiştiğine dikkat çekmiştir. Duruma tarafsız açıdan bakılması gerektiğini ifade eden Mazhar Bey, Rusların kendi eliyle silahlandığı hükümetin böyle bir hareketine maruz kalmasının Türklere karşı şüpheli bir biçim de yaklaşmasını haklı bulmaktaydı. Mazhar Bey, Rusya ile olan siyasete önem verilmesi gerektiği üzerinde durmuştu. Ayrıca Mazhar Bey'e göre; Azerbaycan ile de yeterli samimi ilişkiler kurulmamıştı. Azeriler de bundan yakınmaktaydılar. Mazhar Bey, Türk-Azeri ilişkilerinin de geliştirilmesi gerektiği yönünde fikir beyan etmişti (TBMM Gizli Celse Zabıtları, D:I, C:I, İçtima II, 127. İnikat, 13 Aralık 1921, s. 469-482).

Bitlis mebusu Yusuf Ziya da Fevzi Paşa'nın Rusların Türklere karşı duyduğu güvensizlik konusunda meclisteki açıklamalarına destek vermişti. Yusuf Ziya Bey, Rusya Hükümeti ile Türkiye arasında bir yanlış anlamının söz konusu olduğunu ifade ederek bunun genel siyasete olumsuz etkilerinde bahsetmiş bu konuda olumlu girişimlerin yapılması yönünde görüş bildirmişti (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 13 Aralık 1921, s. 482). Genel olarak mebuslar tarafsız bir duruş sergileyerek Rusya'nın Türklere karşı güvensizliğinin farkında olarak ilişkilerin geliştirilmesi için fikir beyan etmişlerdi.

TBMM'de 14 Aralık 1921 tarihli gizli celsede Fevzi Paşa, yaptığı konuşmalarda Rusya ile olan ilişkileri de ele almıştı. Türklerin Fransızlarla yaptığı dostluk anlaşması karşısında Rusların yaklaşımını değerlendirmişti. Fevzi Paşa, Çiçerin'in verdiği notada Türkleri uyardığını ifade etmişti. Fevzi Paşanın aktardığına göre; Çiçerin, Batı kapitalizminin Türkiye'ye yavaş yavaş girerek Türkleri iktisadi esarete sürükleyebileceği konusunda uarmıştı. Fevzi Paşa, Fransızlarla yapılan anlaşma sonucunda Türlerin asla böyle bir esarete düşmediğini, Rusların İngilizlerle nasıl iş yapıyorsa Türklerin de bu minvalde Fransızlarla görüşebileceklerine dair açıklamayı meclise sunmuştu. Fevzi Paşa'ya göre; hükümet Türk dış siyaseti konusunda Rusların şüpheli bir yaklaşım sergilemesini gerektirecek hiç bir şey yapmamıştı. Paşaya göre; mecliste yapılan müzakerelerde hep Doğu'ya yakın bir siyaset takip etme konusunda şu ifadede bulunmuştu: "İlk içtimada; ne yapacağız, Şarka mı? Garba mı? Teveccüh edelim dedik. Neticede Şarka dedik, daima Şark'a dedik ve ondan sonra döndüğümüzü hiç bilmiyorum. Daima Şark'a dedik ve Şark ile anlaşmaya çalıştık. Burada gösterdiğimiz samimiyetin tesiriyledir ki cephaneye ve para aldık" (TBMM. Gizli Celse Zabıtları, D:I, C:II, İ.II, 128. İnikat, 14 Aralık 1921, s. 497) . "Şark siyasetinde daima Rusların bizimle dost olacak surette hareket etmeleri için samimiyet göstermişiz. Fakat İngilizler, Fransızlar bizimle müzakereye girdiği vakit bizden istibah ediyorlar. Çünkü efkârı Bolşevik'e onları teşviş edebilir. Yine istibah ediyorlar. Çünkü onların efkârını teşvişe düşürmüşlerdir. Onların efkârını teşviş edebilir" (TBMM. Gizli Celse Zabıtları, 14 Aralık 1921, s. 498). Türkiye her halükarda Rusya ile olan dostluğunu sürdürmekten yanaydı. Mustafa Kemal Paşa, 26 Aralık 1921 tarihinde TBMM gizli celsesinde Türk ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan desteğin bir kısmının Ruslardan isteyeceğini söylemişti. Mustafa Kemal Paşa, Ruslar için dostlarımız ifadesini kullanmaktan da geri kalmamıştı (TBMM. Gizli Celse Zabıtları, D:I, C:II, İ:II, 134. İnikat, 26 Aralık 1921, s. 543).

Sonuç

TBMM ve Sovyet Rusya dostluğunun en parlak yılı 1921 yılı sayılabilir. İki devletin ortak düşmanı olarak kabul edilebilen emperyalizme karşı işbirliğinin geliştiği bir yıldır. Mustafa Kemal Atatürk, Milli Mücadele'nin yürütülmesi ve kazanılmasında Sovyet Rusya'nın desteğinin önemini farkında olmuştur. Bu nedenle TBMM'deki konuşmalarında Sovyet Rusya'nın TBMM'nin dostu olduğu ve onun desteğinin kazanılması gerektiği üzerinde durmuştu. Emperyalist devletlere karşı Sovyet Rusya ile işbirliği yapmaktan yana fikirlere sahip olan Mustafa Kemal, Rusya'ya gönderdiği heyetlerle bu talebini iletmekten çekinmemişti. 1920 yılını yaz aylarında Bekir Sami Bey'in Moskova'ya gönderilmesi Türk-Sovyet ilişkileri açısından önemli bir başlangıçtı. Fakat Çiçerin'in Ermeniler lehine olan talepleri ilişkilerin tam bir güven

ortamında gelişimine engel olmuştu. Diğer yandan da TBMM'nin Fransa ile dostluk ilişkilerine girmesi Sovyet Rusya tarafından kuşku ile karşılanmıştı. İlerleyen zamanlarda Türk Ordusunun Doğu Cephesinde başarılar kazanması, Ermeniler ile Gümrü Antlaşması'nın yapılması Türk-Sovyet ilişkilerinin boyutunu değiştirmiş, Lenin, Mustafa Kemal'e dostça yaklaşımlar içeren bir telgraf çekmişti. Sovyet Rusya, Medivani'yi Ankara'ya elçi olarak göndermişti. Bu süreçte Türkiye'de ve TBMM'inde Bolşevizm'e sempati duyan bir kesim belirmişti.

1921 yılında Türk Ordusunun Batı Cephesinde Yunan ordusuna karşı İnönü zaferlerinin kazanılması TBMM'nin elini güçlendirmişti. TBMM'nin emperyalist devletlere karşı başarılı olduğunu gören Sovyet Rusya, Türkiye ile diplomatik temas kurmuş ve 16 Mart 1921 yılında iki devlet arasında Moskova Antlaşması imzalanmıştı. Sovyet Rusya'dan para ve silah yardımı alan Türkiye bu anlaşma ile Sevr Antlaşması'na bir darbe indirmiş, ordunun ve milletin manevi gücü de arttırılmıştı. Bu süreçte TBMM'ndeki mebuslar Rus dostluğunu desteklemişti. Ancak mebuslar, Sovyet Rusya'yı Türkiye'nin dostu olarak kabul ederken Bolşevikliği asla dost olarak göremeyeceklerini meclis oturumlarında dillendirmişlerdi. 1921 yılındaki TBMM'de gerçekleşen oturumlarda mebusların komünizmi bir dost olarak görmediklerine dair beyanları sıklıkla göze çarpmaktadır. Komünizmin, Türk toplum yapısı ve İslâm dinine uygun olmadığı kesin bir dil ile anlatılmıştır. Aynı zamanda TBMM'ndeki oturumlarda mebusların üzerinde en çok durdukları konu ise İngilizlerin, Türk-Rus dostluğunu bozmak için yaptıkları propagandalardır. Mebuslar bu propagandaların boşa çıkarılması ve Sovyet Rusya'nın Ankara Hükümeti'ne olan inancının arttırılması konusunda fikir birliğine varmışlardı. Meclisteki mebusların ve özellikle Mustafa Kemal'in Sovyet Rusya ile ilgili en çok vurguladığı yargı ise Sovyetlerin Türklerin bağımsızlığını tanınması ve Sevr Antlaşması'nı geçersiz sayması idi. Ayrıca TBMM'ndeki konuşmalardan Ankara Hükümeti'nin Batıdan çok Doğu siyasetine yönelme niyetinde olduğunu anlıyoruz. Aslında Mustafa Kemal bu politikayla Sovyet dostluğunu kazanarak emperyalistleri de dize getirmek istemiş ve onları bu yolla barışa sevk etmeye çalışmıştır.

TBMM üyelerinin mecliste ortaya koydukları görüşlerden anlıyoruz ki, Kafkas devletleri ile olan ilişkilerin anahtarı Sovyet Rusya idi. 1921 yılında mecliste sıklıkla dile getirilen konulardan biri Sovyet Rusya'nın Kafkas Cumhuriyetleri üzerindeki gücü ve etkisi idi. Kafkaslarla yapılacak barışın Sovyet Rusya'nın da katılımı ile mümkün olacağı anlaşılmıştır. Aynı zamanda mebusların meclisteki konuşmalarında vurgulanan bir görüş ise Kafkas ülkelerinin Sovyet güdümünde olduğu ve bir gün Rusya'nın bunları ilhak edeceği yönündeydi. 1921 yılında Sakarya Savaşı'nın kazanılmasının ardından bu cumhuriyetlerle yapılacak anlaşmanın koşulları Sovyet etkisi altında oldu. 13 Ekim 1921 yılında Kafkas devletleri ile Kars Antlaşması imzalandı. Bu anlaşmanın şartları ve Türk-Sovyet münasebetlerinin alacağı hâl mecliste enine boyuna tartışıldı.

Kaynakça

- Ada, T. (2018). Rus-Batı rekabetinin odak noktasındaki Anadolu ve Ankara Hükümeti'nin Sovyet politikası (1920-1922). *Bellekten*, LXXXII (295), 1117.
- Armaoğlu, F.H. (1970). 1920 yılında Millî Mücadele ve Sovyet Rusya. VII. Türk tarih Kongresi, 25-29 Eylül 1970, (2). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 893-899.
- Artuç, N. (2019). *Cemal Paşa, askeri ve siyasi hayatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aslan, Y. (1997). *Türkiye Komünist Fırkası'nın kuruluşu ve Mustafa Suphi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atay, F.R. (1969). *Çankaya*. İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık.
- Aydemir, Ş. S. (2011). *Tek adam, Mustafa Kemal (1919-1922)*. (II). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S. (1992). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*. (III). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 19.06.1920, Fon:30-18-1-1/ Yer:1-2-16

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 09.11.1920, Fon:30-18-1-1/ Yer:1-18-12
- Cebesoy, A. F.(1955). *Moskova Hatıraları (21/11/1920-2/6/1922)*. İstanbul: Vatan Neş.
- Çolak, İ.(2001). Moskova Antlaşması'na giden yol: Millî Mücadele dönemi TBMM Bolşevik ilişkileri. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 17(49), 41.
- Çolak, Ö. (2010). *Lenin döneminde Türk-Rus ilişkileri (1917-1923)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Isparta.
- Ertan, T.F., Aysal, N., Bakacak, A., Dinçer, H., Unat, K.(2011). *Başlangıcından günümüze Türkiye Cumhuriyeti tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Gürün, K.(1983). *Dış ilişkiler ve Türk politikası*, Ankara: Ankara Ün. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.
- Gönlübol, M., Sar, C., Esmer, A. Ş., Sander, O., Ülman, A.H., Bilge, A. S., ...Kürkçüoğlu, Ö.(1996). *Olaylarla Türk dış politikası (1919-1995)*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Karabekir, K.(2008). *İstiklâl harbimiz*. (1). İstanbul:YKY.
- Karabekir, K.(2008). *İstiklâl harbimiz*. (2). İstanbul:YKY.
- Müderrişoğlu, A.(1988). *Kurtuluş Savaşı mali kaynakları*. (II). İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Özçelik, A.(1993). *Ali Fuad Cebesoy*. Ankara: Akçağ Yay.
- Sarınay. Y.(1986). Millî Mücadele'de Türk-Sovyet münasebetleri.*Ondokuz Mayıs Ün. Eğitim Fak. Dergisi. I(I)*, 200-218.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1920,05, 11). D.1, C.1, 14. İçtima
- TBMM Gizli Celse Zabıtları. (1920,04 24). D.I, C.I, İ.1.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları. (1921,01 22). D.I, C.I, 136.İnikat.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları. (1921, 01 24). D.I, C.III,137. İnikat.
- TBMM Zabıt Ceridesi.(1921, 03 01). D.I, C.I, İ.2.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları. (1921, 08 11). D.I, C.II, İ.2, 64.İnikat.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları. (1921, 09 13). D.I, C.II,75.İnikat.
- TBBM. Zabıt Ceridesi. (1921, 09 19). D.I, C.12, İ.79.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1921, 10 24). D.I, C.13, İ.99.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları. (1921, 12 12). D.I, C.II, İ. II, 126. İnikat.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları. (1921, 12 13). D.I, C.I, İ.II, 127. İnikat.
- TBMM. Gizli Celse Zabıtları. (1921, 12 14). D.I, C.II, İ.II, 128. İnikat.
- TBMM. Gizli Celse Zabıtları. (1921,12 26). D.I, C.II, İ.II, 134. İnikat.
- Zürcher, E.J.(2000). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. (Y.S. Gönen, Çev.) İstanbul: İletişim.